

A. SAAL ::: VALGUS HOMMIKUST

A. SAAL
VALGUS
HOMMIKUST

A. SAAL

VALGUS HOMMIKUST

ROMAAN

MCMXXIX

Ajakirja «Odamees» väljaanne
Ed. Bergmanni trükk, Tartus

I. Dr. Snouck Hürgronje

Reisil Jaava mägedesse õppisin tundma kuulsat Hollandi õpetlast ja kirjanikku dr. Snouck Hürgronje't. Juhus oli järgmine.

Pikad pimedad troopika suveõhtud ja hooletu hotellielu teevad inimese vägisi laisaks, aega viidetakse kõige tühisemalt. Sel põhjusel sai minulgi, nagu paljudel teistel, harilikuks moeks söögiaja ootel käia sorimas ajalehti ja kehvasisulisi raamatuid, mis asetsesid n. n. lugemistoas, kuhu ka biljardilaud oli paigutatud. Söögiaega peetakse terves Jaavas kell kaheksa õhtul suure tseremooniaga.

Igal õhtul ühed ja samad näod: ühed lõbutsevad biljardimänguga, teised haigutavad amugi läbinuhitud igavate ajalehtede taga, kolmandad jahvatavad suure käraga kehvasisulisi päevasündmusi. Vahest tambib mõni äraõitsnud Jaava iludus häälest äraläinud klaveriloksi. Ja see on kõik, pikad igavad nädalad läbi. Korraga ilmub üks tuliuus nägu,

kel ei aastaid ega kortsusid ei puudu. See on vaikselt ajal väikeses maa linnakeses juhtumus, mis uudishimu äratav. Küsivad pilgud lendavad ringi, kelle tuftav see võiks küll olla. Keegi sosistab iseeneses: kes see kringel sääl peaks õieti olema?

Naerdakse, aga vastust ei teata. Minagi vaatan võõra poole, keda laimu ja pilkejanuline uudishimu peaaegu haavama tükib. Kuid selle küsimuse algataja polnud mitte halvasti trehvanud oma sõna. Sääl istus ta ajalehe taga, põlved kõrgele üles tõmmatud ja pää sügavale longu lastud — tõepoolest võis leida ta kujust natukene sarnadust kringliga. Saalis viibijate jaoks ei paistnud tal vähematki huvi olevat, või oli tal oma krämpsunud ajalehest tõepoolest niipalju uudist lugeda, et mahti ei saanud seltskonna vaatlemiseks.

Nagu trahviks selle taktipuuduse eest oli ta peagi ära unustatud ja igati pöördus oma endise lõbu juurde tagasi. Ühe väikese seltskonna keskel kõneldi elavalt arvatavasti eelolevast sõjakäigust Baali saarele, kus rahutused päevakorral olid, ja praeguse kindralkuberner van Heutzi karmist ülesastumisest rahutu maa rahvaste vastu. Linna raamatukoguhooldja, pajukil elav endine ratsaväe kapten, arvas enesel, nagu vanal kroonu teendrile kunagi, õiguse olevat kõige valjumini kõnelda

ja sõjalistest ettevõtetest valitsuse kaugele nägevaid plaanisid seletada. Seeläbi taheti poolmetsikuid saarerahvaid haritud rahvaste kilda rakendada ja neile sisse pumbata hädasti tarvilikku austamistunnet eeskujulise Hollandi valitsuse vastu. Mõjuvat valusat õpetust mingevat vaja ja v. Heutz olevat just see mees, kelle raudne käsi nii keerulise ülesandega meisterlikult valmis saavat.

Sarnase soldatiliselt seisukoha pärast tekkis vaidlus. Pajukisööja sõjamehe hari läks punaseks, mis seda naljakamat kära sünnitas. Selles asjas ei sallinud ta riivamist ei enese ega maavalitseja autoriteedi kallal. Täie rõhuga kordas ta oma tõendusi ja lisan veel juurdegi:

«Seda ma ütlen teile, et nagu kõik teised rahutud rahvad Sumatras ja Borneos on ka Baali elanikud vemmalt teeninud, valusat, üdisse lõikavat vemmalt. Seda ma ütlen, et kaua ei tule neil oodata. Mul on kindlad allikad, küll näete. Mida baalilased enesest küll arvavad, et nad valitsusele julgevad vastu hakata? Meil on ometi, nagu haritud rahval kunagi, oma kristlik valitsus ja tema nõudmisi juhivad kristlik vaim, kuna Baali saarlased oma pimedas eba jumala teenistuses elavad nagu täielised metsloomad.»

Selle mõtteta süüdistamise päale pidin tähendama, et Baali saare elanikud on buddha-

usu tunnistajad ja seisavad juba vanast ajast lugupidamist väärival kultuuri astmel, mis kõigile peaks olema küllalt tuttav. Sellepärast ei või neid lihtsalt looma astmele alla suruda.

Nii sai vaidlus alguse, mis õige elavaks läks, sest varsti lagunes seltskond kaheks ägedaks vastasrinnaks. Auväärt sõjamees seisvas kibedamas risttules, kui kunagi üheski oma inimestejahis «mässajate» sumatralaste keskel. Oma seisukohta kaitses ta umbes järgmiste vägevate seletustega:

Tema ise olevat kõige vähem usklik ristiusklast. Usk olevat talle paljas õhk, aga ta pidavat sellest kui rahva üle valitsemise abinõust lugu, milleks see välja mõeldudki. Selle abil olevat valitsemine mänguasi ja rahval kerge kanda rasket elu. Usu läbi võitvat igaüks oma osa. Aga see usk pidavat ainult ristiusk olema, sest ükski sellel olevat tarviline kasvatuse jõud. Kui saarte rahvastel, iseäranis aga baalilastel, natukenegi oleks ristiusu põhiõpetusest aimu, siis peaks neid otsekohe loetama inimesteks, sest nende loomuandeid ei tahtvat ta salata. Tähendati, et nad olevat buddhalased või muhamedlased, seega ikkagi usklikud. Mäherdune narrus. On's Buddha keegi muu kui pagan või Muhamed keegi muu kui valeprohvet ja petis. Kihvti tahtvat ta seepäale võtta, et nii üks kui teinegi ei aimavat kõige vähematki inimese

kohustest, kuna usu kasust ei võivat siin jutugi olla. Tukkumine olevat buddhalaste palve ja lallutamine muhamedlaste illah-allahtamine, ühesõnaga: looma tuimus ja papagoi kõne.

Vahva soldat oli üks neist, kellega raske vaielda. Ühtki ütelist ta ei põhjendanud, ühtki vasuväidet ei võtnud ta kuulda. Kõik ainult tühine sõnade mulin. Seda nähes hakkasid vastasrindlased isekeskis usuküsimust arutama ja jätsid endise sõjamehe nendega käratsema, kellele ta haruldane vaidlusviis nalja tegi või seda koguni huvitavaks pidas.

Üsna juhtumisi jäi mu pilk peatama võõra päale. See oli nüüd ajalehe enese ette lauale lasknud langeda, kuna ta tulised silmad, mida keegi seni ei märganud, elavusega ühelt näolt teisele langesid ja ootamata huvitust avaldasid. See ei olnud enam sugugi endine kõverasse kokku vajunud inimese kogu, keda hiljuti veel pilgates ja kahetsusega piiluti ja kellest viimaks täitsa mööda vaadati, vaid tema kõrgeft otsaesisest, rääkivatest silmadest ja peenejumelisest näost paistis mingit äraseletamatut külgetõmbavust, ühtlasi ka aukartusele sündivust. Ma vaatlesin seda huvitavat nägu tükike aega aina imestusega ja arvasin nägevat ta huulte ümber lehvimas kaastundlikku naerust. Ta nikutas hääkskiitvalt päaga, kui meie pilgud kokku sattusid.

Söögikell helises juba kolmandat korda, mida kõik olid oodanud, sest ajaviitmata hakati läbi poolpimeda pargi söögisaali poole ruttama. Sellega tehti tülile rahulik lõpp, sest käratseja raamatukoguhoidja elas oma majas ja jäi hotelli-võorastest üksi maha. Natuke aega hiljem ei mõtelnud vist keegi enam ei buddhalaste ega muhamedlaste kõlblusest või kõlbmatusest.

Saatus tahtis, et meie söögisaalis saime võõra oma naabruskonda. Ta tuli natuke hiljem. Mitte upsakalt ega iseteadvalt ei lasknud ta oma silmi ringi käia, nagu tahaks ta üldist tähelepanu enesele juhtida, ei, tema vaade lasi oletada lugupidamist vanemate külaliste vastu, oli nagu vaikne tervitus või nagu otsiks ta kedagi. Igalt poolt vaatasid teda uudishimulikud, natuke ülevalt alla saadetud pilgud. Rahulikult pööris ta ennast siis manduri (ülem-kellneri) poole, kes ta selja taga ootas et kohta juhatada. Tehes kerge kummarduse tõi mandur väikese, ühe inimese tarvis kaetud laua, mis üsna meie lähedale paigutati, ja läks siis oma teed.

Võõras tahtis just istuda, kui ta pilk minu peäle jäi peatama.

«Aa,» ütles ta poolvaljult, kummardas kergelt pääga nikutades, nagu oleks ta äkki leidnud mõne vana tuttava näo.

See mehike vististi eksis, mõtlesin ma ja

ütlesin oma lauakaaslasele: väga meelitav, et võõras isand mind mõne oma tuttavaga leiab samanäolise olevat.

Söögiaja lõpul nägin võõrasteraamatut ringi kantavat. Vististi tahtsid mitmed uudishimulised teada, kes on see imelik mees. Minuski tärkas uudishimu ja ma kutsusin möödamineva poisi mulle raamatut näitama.

Ma ei jõudnud veel pilkugi raamatusse heita, kui tundsin enese külge puudutatavat. Lõin silmad üles ja nägin otsitava võõra oma kõrval. Sõbralikult naeratades ta ütles:

«Lubage, et ma teie vaeva vähendan. See nimi sääl on ainult uudishimulistele kirjutatud, lugeda ei suuda teie seda vististi mitte.»

Nagu kuriteo päält tabatud karjapoiss kargasin ma istmelt üles ja tundsin vere paletesse valguvat. Tahtsin vabandada ja kurja näogi teha, nagu oleks ta eksituses, et arvab oma nime mind väga huvitavat, mida võõraste raamatust praegu tahan otsima hakata. Ma ei saanud veel suudki lahti, kui ta juba oma käe mulle pihku pistis ja rõõmsalt naeratades edasi rääkis:

«Jääge rahule, minu nimi on Snouck Hürgronje. Kui lubate, tahaksin häämeelega teie seltsis pool tundi aega viita, kas nüüd peäle söögi kohe, või mõni teine kord, kui aega ja võimalust leiate.»

Nimetasin oma nime ja näitasin esitelles ka oma abikaasat. Sellelegi andis ta käe, nagu vanale tuttavale.

«Minu korter on pargi paviljonis nr. 1, korter 18, teate, pääsissekäigust kohe pahemat kätt.»

«O jah, tean, meie korter on sessamas paviljonis nr. 16/17, seega kõige lähemas naabruses.»

«Soo, see on haruldane juhus. Siis lubate vist küll, et ma kohe teiega ühes tulen.»

Nii oli meie tutvuse algus. Meie ei jäänud mitte ainult rahulisteks korteri- ja lauanaabriteks, vaid kuni hotellisviibimise lõpuni häädeks tuttavateks. Sellele iseäralisel viisil tekkinud tutvusele olen ma aga palju tänu võlgu.

Kui meie oma korteri ukse ees jahedal verandal olime aset võtnud ja naine keelekarastuse eest hoolt kannud, algas meie uus naaber:

«Võlgnen teile väikese seletuse. Harilikult ei tee ma seda häämeelega. Inimesed on nii väga mitmekesised, nagu isegi teate, ja sellepärast ei mõista nad tihti üksteist või mõistavad valesti. Minust ei saa paljudki inimesed aru, ja pean tunnistama, et mina ka paljuid ei mõista. Aga olgu sellega kuidas tahes. Vaadake, ma lükkasin tagasi teie lahke pakkumise söögi pääle midagi juua ja magusaid puuvilju

maitsta, — vabandage, nii on minu viis, millest jällegi paljud aru ei saa. Teie vist tunnete islami, vähemalt nii palju, et see mingisuguseid joovastavaid jooke ei salli. Mina olen selle usutunnistuse pooldaja. Sellest ei suuda jälle enamik, üheksa kümnendikku, aru saada. Ah, kuidas oli see tõesõna Kristuse mäejutlusest? «Õndsad on need, kes vaimust vaesed» jne.»

Ta vaatas kaugusse, nagu tuletaks midagi meelde. Ta nägu tõmbus seejuures naeratusele, ja kui ta silmad minu pääle tagasi löi, märkas ta, et ma tahtsin midagi ütelda.

«Kannatage veel silmapilgu, ka selles asjas avaldan oma arvamise,» algas ta, nagu suudaks mu mõtteid lugeda. «Teie tahate teada, miks ma just teiega tutvust otsisin ega mitte mõne teisega? Üldse ei armasta ma naljalt tutvusi teha. Edaspidi näete seda isegi, vähemalt kuuletegi. Kui ma harukordadel siiski tutvusi otsin, siis mitte ilma otstarbeta. Nimetage seda omakasuks või kuidas tahate, sest iga mõistet võib mitmest küljest vaadelda ja mitmet viisi sellest aru saada, nii kuidas keegi inimene ise on. Ma kuulsin lugemistoas teie vaidlust. Teie olite ühe mõistmata laimaja vastane, seega pooldasite õiglust. Õiguse ja tõe eest väljastujatest pean ma lugu, need on ainsad kellega ma tutvust otsin. Seltskondlik seisukoht pole mulle tähtis. Kui teie veel midagi selgi-

tuseks vajate, siis olen alati valmis seda tegema. Ainult seda pean veel juurde lisama, et minu viis on olla otsekohene, ilma vormita, lühike ja nii, et mõte sõnaga on üks. Seda loodan ma teilt ja igalt teiseltki, kellega iganes seltsin. Teistel tingimustel on meie sõnad ruttu räägitavad ja — tutvusel lõpp.»

See kõlas nagu ähvardus, kuna ta näost vähematki valjust ei paistnud. Mind hakkas see haruldane ja ootamatu külaline ikka rohkem huvitama ja seepärast otsustasin täiesti tema iseäraldustega kooskõlas püüda olla. Sarnaseid mehi igapäev ei trehva.

«Teie, mu härra, nõuate avameelsust», algasin ma, «ja ma olen saatusele tänulik teiega tutvavaks saada. Rõõmustan südamest Hollandi kuulsama õpetlase ja auväärse kirjanikuga silm silma vastu olla. Kes ei tunne dr. Snouck Hürgronje teaduslikke uurimistöid Mekka elust ja Sumatra oludest? Milliseid ohvreid olete teie teadusele toonud, mida veel keegi enne teid pole julgenud ega suudeta vist pääle teidki seda teha.»

«Teist korda samasugust tööd teha pole tarviski,» tähendas ta kuival, nagu manitsedes. «Kui ma teid õieti mõistan, peate minu kaheksa-aastalist Mekkas muhamedi usukombeid õppimas viibimist eriti tähtsaks, tähtsamaks ehk veel kui minu uurimisviisi. Igäihel oma arva-

mine. Minu teistest erinev uurimisviis oli õieti hädäasi, millele vaevalt muud tähtsust võib anda, ja mulle enesele vastu meelt. Nagu teie teate, ei pääsnud Mekkasse sel ajal veel keegi valge nägu, vähemalt eluga ei tulnud säält tagasi. Seepärast ei jäänud mul muud nõu üle, kui palverändaja maski all islami ilma pühadusse tungida, selle varju all aastaid mööda saata, kuni arvasin enese eesmärgile jõudnud olevat. Sarnane varjuelu pole teatavas mõttes muud, kui lihtne pettus ega saa sugugi uhkustada, vaid pean koguni enesele etteheiteid tegema kui jesuiidile.»

«Teie ilmavaadet austades, härra doktor, usun siiski, et õigus on seekord nende pool, kes teadusele toodud ohvreid enam hindavad kui teie. Võite pimedat õnne tänada, et üldse veel elate. Musulmanide fanatism oleks teie elule otsa teinud, kui teie maskist oleks läbi nähtud. Seda pidite oma hulljulge plaani algul juba teadma. Kes oma elu teaduse kasuks kaalule paneb, pole harilik surelik, nagu enamik sarnased sammud ikka astumata jätab, mis kuidagi viisi kartusega elu eest ühenduses seisavad.»

«Vaielda võib iga asja üle. Või tunnete teie ilmas midagi, milles mõtete lahkuminekut pole? Mina mitte. Teie kiidate hääks minu maskeeritud eluviisi, mis ainuüksi võimaldas

mind islami mõtteilma tungida, aga laidate, et selle alguses tarvilise maski enesele siis ihukatteks võtsin, teiste sõnadega, et ma muhamedi usku astusin . . . »

«Aga, minu härra,» hüüdsin ma vahele ja tahtsin vahvalt igasugust varju enesest ära vaielda, mis tema sõnad usutunnistuse vahetamise pärast minu päale võisid heita. Mul oli äärmine uudishimu kuulda saada neid põhjuseid, mis teda nii pöörasele teele viinud. Ta näis siingi mu mõtteid mõistvat ja tegi mulle mu ebaotsekohesuse pärast märkuse.

«Teie unustate meie kokkuleppe,» noomis ta sõbralikult. «Esmalt: mitte asjata sõnu! «Minu härra» on täitsa ilmaaegne. Teie ei kuule mind nii kellelegi ütlevat. Ja teiseks, mida praegu tahtsite ütelda, pole ka avameelne. Meie leppisime ju kokku, et mõte ja sõna olgu üks. Jätkem see jõusse.

«Kui ma islami ilmas kaheksat aastat lihtsa musulmanina poleks elama õppinud, ma ütlen just: elama õppinud, siis oleksin mina praegu sedasama kõnelnud, mida praegu terves ilmas kuulda, ja mis teiegi vastuvõtliku peremehe seisukohalt oma kaastundmust vajavale jaburale külalisele kuuldavale toote. Paremal seltskonnal on kaks keelt: üht tarvitatakse suu sisse ütlemiseks, teist — selja taga rääkimiseks. Aga ma loodan, et meie esimesega neist läbi saame,

sest teil paistis küllalt südidust olevat oma arvamist vastasele suu sisse öelda. Seljataguse-keelt kõnelevad argpüksid. Ma tean mida minust seljataga kõneldakse. Kuid need kahekeelsed kardavad mind asjata, sest annan neile õiguse. Või tahate mulle avaldada oma vaadet, et kuidas võib üks terve mõistusega ristlinimene muhamedi usku minna, selle õpetusi omaks võtta, keda ta lapsest saadik peab «valeprohvetiks». Kuid tunnistan siinsamas, et ma pole neid veel petnud, kelle õpilane ma olen aastate jooksul olnud ja kellele tõotanud nende usu kõlbluslikke aluseid kõrgeks pidada . . . »

«Kui teie nüüd ka ristiusule tõotuse olete annud või milgi muul moel selle vastu kohustusi kannate — — »

« — — Mis siis? tahate teie küsida — . Minu tõotused ja kogemused ristiusu vastu on needsamad, mis teil ja igal teiselgi ristlinimesel. Loogiliselt peaksin tõotusemurdja olema, kuid seda pole ma siiski oma südametunnistuse ees, olgugi vast ehk maailma või seltskonna, või kuidas teie seda kohut mõistvat suurvõimu tahate nimetada, ees küll. Jah, sõber, viimase meelitamiseks pole mul ei sõnu ega tegusid. Sarnase ükskõiksuse pärast saaks ta minuga, kui «pooljaburaga» hõlpsasti hakkama. Kuid seltskonna kohtuotsus ei tee mulle päävalu, ei riisu mul söögiisu ega und ega riku mu süda-

merahu. Ma elan vabalt ja täitsa kooskõlas oma parema äratundmisega ja südametunnistusega. Seltskond ei saa sellest aru ja mina olen ka üks viimastest, kes talle pahaks paneks, et ta üldse oma jõukohase arusaamisega kohut mõistab, nagu enamik seda hääks peab. Vabadusega suurstajate vabadus on väike, õige väike, samuti ka nende usk, haridus ja kõik, mis kiiduväärt leitakse olevat. Alles tunni aja eest vaidlesite ühe sarnase pimeda nägijaga. Buddhalased olevat hariduselt looma astmel! Mis on haridus? mis on loomaaste? Mis on vooruslikult elamine, iseseisev kõlblus? Või iseteadvusest, seltskonnast päritud eluviis? Ons selles sügavat tuma? Sõdur peab oma vooruseks võtteid, millega võimalikult palju elusid võib hävitada. Lammas seisab pühakirjas vagaduse sümbolina. Näete sellest isegi, et kiidetud haridus võib olla verejanuline ja põlatud loomaaste kõlbab kõige kõrgema vooruse eeskujuks. Nii mõnigi täidaks oma inimese kohust märksa paremini, kui ta ennast «hariduse» asemel «looma astmel» teaks seisvat. Teie ei liialdanud sugugi kui tähendasite oma vastulauses, et meie oma hariduse hulluses ei tohi mitte arvata, et tõsine inimeseväärtus ainult valgetele renditud on, ja et ususõdasid mittekristlaste vastu ainult maadeahnitsemise katte all ette võetakse. Mulle meeldib teie vaade sar-

nastele küsimustele ja see andiski põhjust teiega tutvust otsida. Tahtsin ka omalt poolt teile kinnitada, et puhta tõe eest välja astusite. Mina tunnen seda tõe ja tahan et ka teie seda tunneksite, kindlasti tunneksite. Kas olete millalgi mittekristlasega usuasjade, s. o. inimese tõsise sisemise väärtuse üle rahuga kõnelnud? Ei ole. Seda ma arvasin. Te peaksite seda tegema, sest olete juba küllalt küps. Kui te veel Abdul Rahmanigi ei tunne, püüdke temaga tutvust otsida. Ta liigub tihti uulitsail. Kuid veel parem nõuanne: jätke oma perekond üheks päevaks üksi ja tulge minuga Tjilatjabi vangide kolooniasse, kas homme või tunahomme, nagu paremaks peate. Teatage mulle sellest homme pruukostil. Sellega võidaksite rohkem kui päevapikkustest vaidlustest või paksude raamatute lugemisest. Saate vähemalt selgusele, kuidas kellelgi võimaldub ühendada mitmeid südametunnistusele risti vastukäivaid põhimõtteid, nagu see minugi islami usku minemisega on sündinud. Teie ei pea seda mitte usu vahetamisega ära segama, nagu need teevad, kes eksitustest iialgi ei suuda end välja rabelda. Kui teie vesinikust ja hapnikust, kahest gaasiollusest, elektrijoa läbi juhite, saate kolmanda olluse, mis on vesi, ega sarnane kummalegi algollusele. On teil kaks või rohkem erisugust keemilist vedelikku selgel läbipaistval kujul, neid kokku vala-

des tekib sogane läbipaistmatu segu, mis aegamööda uue kindla kehana puhtates kristallides põhja vajub ja vedelik uuesti selgineb. Keemilistes osades on uus produkt. Ususeltsid on need algollused, millest inimese enese arusaaja vaim, nagu keemiline protsess, midagi uut välja kristalliseerib, mis aga oma algaines täitsa vana on. — Leppige esiotsa selle seletusega. Kui põhjalikumalt nende uskude tõsist elu tundma õpite, mida ristiusk praegu kui kõlbmatut eemaldab, selgineb teile iseenesestki, kuidas ilma südametunnistuse piinata on võimalik mitut usku s. t. mitme usu tõekspidamisi hinnata. Mina otsin tõde ja tuuma ega vaata välimuse pääle. Kas otsitavad varandused tulevad paremalt või pahemalt poolt, on mulle täitsa ükskõik. Kui mäemees ühest kohast ei leia, mis ta otsib, siis kaevab ta teises ja kolmandas kohas. Kes sellega rahul on, mis talle kätte juhatatakse, sellel ei tohi suuri nõudmisi olla. Januline ei küsi iialgi, mis allika nimi, vaid kas vesi juua kõlbab. Isik, seisku kui kõrgel tahes, pole pääasi, vaid see vaim, mis temast välja läheb. Kui kuu niisama valgust ja soojust võiks anda nagu päike, kas peaksime ta valgust ja soojust siis sellepärast põlgama, et ta nimi ainult kuu ja mitte päike?»

Meie külaline vaikis, vaatas uuri, tõusis kähku üles ja ütles rutuga:

«Täna peame lõpetama. Palusin teilt ainult pool tundi. See on mööda. Minu viis ei ole ühestki määrusest üle astuda. Ma ei annud mahti teile kõnelda, kuid muidu poleks ma kõike seda jõudnud rääkida. Aeg on elu, kes aega kaotab, kaotab elu. Kui teie küsida ja kõnelda soovite, siis määrake aeg, olen alati teie teenistuses. Jumalaga!»

Dr. Snouck Hürgronje tegi kerge kummaruse ja läks oma kambri ette istuma. Meie eesruumid olid lahutatud ainult tõstetava riidest vaheseinaga, mis võimaldas tahes-tahtmata iga liigutust ja häälitsemist kummalegi poole kuulda. Meie ei julgenud seetõttu endi pool sõnagi kõnelda, kuni väljas verandal istusime. Igapäevaseid ükskõikseid asju arutada sel silmapilgul oleks olnud nagu pühaduse teotamine ja endi haruldasest külalisest rääkida meie ei võinud, sest ta oleks iga meie sõna kuulnud. Vaidkimine oligi kõige sündsam, sest külalise voolav vahelerääkimisi kannatamata kõne ja ta omapärane iseloom andis mõttegevusele küllalt tööd.

Dr. Snouck Hürgronje on tõesti algupärane mees, kellele sarnast on vähe leida. Terve oma elu on ta pühendanud tõsisele uurimisele. Ta kõneleb mitmeid Hommikumaa keeli nagu oma emakeelt, kusjuures ta ka pea kõiki Hollandi asumaades tarvitata vaid murdeid nii kirjas

kui sõnas valdab. Ta on Saksa õpetlase ja indioloogi Seb Bastiani täieline vastand, kuigi nad sõbralikult ühel uurimispõllul töötasid ja kellest raske on tõendada, kumb neist India rahvaste elust rohkem väärilist teadusevara maailma ette on esile toonud. Bastian otse uppus oma suurte teadmiste sisse ja jäi nii kirjutuses kui kõnedes mõistmatuks lihtsurelikele, kuna Snouck Hürgronje stiil ja kõne on lühike, kindel ja arusaadav. Kui minul nende kahe mehe suuruse üle tuleks otsustada, pooldaksin viimast ja kahetseksin Bastiani, et tal vähe- matki sulemehe ega kõneleja andi polnud. Seda puudust eneses ei tunnud ta iialgi, sest ta jäi surmani oma õnnetule kirja- ja kõneviisile truuks.

Dr. Snouck Hürgronje eluviis on lihtne, põlgab igasugu ajaviidet ja lõbu ega liigu sarnases seltskonnas, kust tal midagi õppida pole. Oma vaba aja saadab ta mööda raamatute taga, uurides hieroglüüfilisi käsikirju ja juttu ajades maarahva tarkadega. Eurooplastega kokku puutudes on ta sõnakehv, üksluine, järsk, iseäraline. Seepärast pole ime, et teda ta töödele vaatamata pooljaburaks peetakse, mida ta ise väga hästi näib teadvat. Kuid siiski on ta äärmiselt huvitav mees, kes temast vähegi aru saab ja teda tunneb. Seltskonna arvamisest ei pea ta mingit lugu. See ei olene mitte sellest,

et ta iseennast täis oleks, vaid et ta haruldase teravusega enese ümbrust näeb, võib nagu mõtteid lugeda ja tungida kõige salapärasematesse saladustesse. Arusaadav, et sarnase nägija prohvetlik pilk ei näe enese ümbruses muud kui vaimulagedust ja ideaalide pöuda, mispärast ta pöörabki kaaselanikkudele selja.

Ta vaba uuriija-elu näib talle nii meeldivat, et ei suuda sellest kuidagi lahkuda. Mitu korda on teda püütud kodumaa ülikooliga siduda, aga Hürgronje jäi oma lihtsale elule truuks. Kui hiljuti Oxfordi ülikool talle indoloogia õpetooli pakkus ja samal ajal ta ka Hollandist uue kutse sai, andis ta järele ja läks tõsise isamaalasena Leydeni ülikooli indoloogia professoriks. India rahvaste elu uurimine ja keeleteadus on temaga ühe eesrinnas sammuja töötegija kaotanud. Need ringkonnad, kus ta kodus oli, loodavad teda varsti tagasi tulevat, sest nad ei suuda uskuda, et Hürgronjele võõraks jäänud Euroopa eluviis võiks teda jäädavalt köita.

II. Tjilatjap

Järgmisel päeval tegime reisiplaani kindlaks ja kolmanda päeva hommikul asusime esimesele rongile.

Tjilatjap on üks kõige viletsamatest Jaava agulitest, linnakeseks ei või teda kuidagi nimetada. Siin elutseb õige mitmeid sadandeid

hingesid, aga mitte ühki elanikku. Tjilatjabi nime kuuldes käib igast pärismaalasest hirmujudin läbi. Ta seisab saare lõunapoolsel rannal otsatu soode taga ja on nende läbi ühelt ja mere läbi teiselt poolt välisilmast nagu välja heidetud. Mitte ainult sood ega meri ei lahuta teda muust maailmast — soid võib kuivatada ja mērd elavaks läbikäigu teeks tarvitada — vaid tema tervisemurdja kliima on see, mis nagu vande alla pannud selle koha ja talle kurva kuulsuse annud. Mürgised sooaurud öösiti ja põletav päike päeval rammestavad lühikese ajaga ka kõige raudsema tervise, ja kes siit õigel ajal ei põgene, langeb tingimata murdja malaaria ohvriks. Juba vanal ajal saatsid Jaava vabad vürstid oma kõige kardetavamaid kurjategijaid Tjilatjabi soodesse. Siit ei tulnud keegi enam tagasi. See oli kardetavam kui surmanuhtlus. Siin ilma päävarjuta ja toiduta ümber eksida, kihvtiste madude, krokodillide ja teiste kiskjate metselukate vastu oma äraneetud elu kaitsta, nälga ja janu kannatada, sest pääle mürgiste taimede ei kasva siin midagi ja ka ainumaski allik ega ojake ei anna karastavat vett, kuni soo mürgid ta kõigist mahajäätuna pikkamisi ja kõige hirmsamaid piinasid kannatades maha murravad, et kuskil soopuhma all skorpionidest ja teistest jälkidest roomajatest kihava niiske maa pääl oma viletsat elu lõpe-

tada, — see oli, mis siin iga elusalt hukka mõistetut ootas.

Ka praegune saarevalitsus kasutab tänapäevani seda kohta poliitika-süüdlaste vangipaigaks, ainult selle vahega, et nüüd karistata-vaid ei saadeta soodesse, vaid bambushurtsikutesse, mis kõrgele merekaldale traataia sisse on ehitatud. Vilets on see «kindlus» esimesel pilgul. Valvuriteks on paar tosinat sõdu-reid ühe ohvitseri juhatusel, keda iga kahe nädala järele vahetatakse terviselistel põhjustel. Aga India saarte elanikud annavad endid kergesti saatuse hoolde, millest nad vähematki väljapääsu ei leia. Ka rammestab tervisekahjuline kliima tahtejõudu, halvab põgenemise lootusi, nii et nad rahulikult vähemalt pääliskaudse rahuga karmile tulevikule vastu lähevad. Põgenemiskatseid tuleb nii harva ette, et vangide valvamine mingisuguseid raskusi ei tekita.

Iga reisija, kes raudteel pikuti üle Jaava on sõitnud, mäletab vist väga hästi Tjilatjabi sood, kust raudtee nõörsirgelt algusest lõpuni läbi lõikab. Välispidiselt on troopika soo paradüis. Kogu lagendik on nagu roheline linikuga kaetud. Siin-sääl moodustub tasandikul kõrgeid künkaid. Ainult palmid ulatuvad üksikuis paigus kõrgele läbi roheline vaiba. Lugematud hulgad väänkasvude liike laotavad enese paksud lehekroonid üle maapinna, katavad puhmastikud

ja kõdunenud puutükid, ronivad puude ladvusse ja laskuvad jälle alla, et edasi kasvades jätkata lämbuvust külvavat rada. Kui ilus see kõik silmale on, aga ometigi kestab selles meeletlik võitlus elu eest, vägivaldne kägistamine ja üksteise hävitamine. See on looduse rusikavõitlus, kohutav halastamatus oma vabas algjõus. Taevas hoidku meid sarnase meeletuse eest võtta looduse vaba arenemist endale eeskujuks! Revolutsioon ilmotsata!

Taimeelu mäss võiks meile ju ükskõikne olla, hävitagu tugevam nõrgemat, sihvakam — jändriku, et siis oma lokkavusega vaataja silma rõõmustada, aga nende väänlevad tüved, läikivad lehed ja tulipunased ja särav-kollased õied lasevad aimata, milliste mürkidega on see maakiht täidenud, kust nende juured toitu imevad. Taimestik ei jõua kõike mullas peituvaid mürgitagavarasid kasutada, osa aurab õhku ja mürgitab sissehingamise kaudu inimese vere ja organismi.

Poolteist tundi kestis meie sõit selle «paradiisi» veerel, kuni jõudsime Maose jaama, kus Tjilatjapi haruteele uus rong kokku säeti. Imestas, et me ainsad Tjilatjapi poole reisijad olime. Jaamas viibijatele paistis omaviisi ime-lik olevat mitte et nii vähe reisijaid, vaid et neid üldse on. Jaamaülem hoiatas meid ümberistumisele, sest vagun, kus olime, minevat

Tjilatjapi. Temalegi oli uudis, et selles suunas reisirakke.

Punkt kell 12 päeval peatus rong ühe väikese vaksali ees. «Tjilatjap», hüüdis rongijuht läbi akna sisse vaadates ja paeratades. Laksime palavast vagunist veel palavamasse jaamahoonesse, nagu köetud vene sauna. Päike kõrvetas, sumbunud sooõhk ja uimastav leitsak täitis ümbrust.

Päale paari raudteeametniku polnud siin ainustki võõrast inimest, ei ühtki elumaja läheduses. Kõik oli nagu surnud.

Vaatasin küsivalt oma seltsimehele otsa. See naeratas ja ütles kõige suurema südame-rahuga:

«Võõrastemaja siin ei ole. Ühe uneta öö pärast pole keegi veel surnud. Või kardate Tjilatjapi ööd?»

Kahetsesin, et olin ennast nii kergemeelselt lasknud meelitada siinsesse surnud pessa. Mis tähtsat pidi siin olema, et nii pika reisi ette võtsime? Kogu tee oli doktori herra nii sõna-kehv, et vähematki ta kavatsustest ei õnnestunud teada saada.

«Tulge, lähme!» ütles ta lühidalt.

Koera truudusega tampisin ta jälgedes palavas liivas, sest nüüd ei jäänud enam midagi muud üle kui minna, ükskõik kuhu. Päike pais-
tis otse päa kohal ja nii heledalt, et vaevaga

võis silmi lahti hoida. Pää auras, jalad hõõgusid, õhk oli põletav. Ei puud ega põõsast lähikonnas, kust varju võiks leida. Rühkisime teineteise järel edasi. Äkki müksatasin kellegagi kokku. Pääd üles tõstes ja pilusilmil vaadates nägin doktori härra enese ees seisvat vahisõduriga kõnelemas. See näitas käega ühe suurema maja poole ja hakkas sõnalausumata edasi-tagasi käima.

Läksime juhatatud maja sihis. Alles tähen-
datud maja verandal võisin silmad avada. See oli natukenegi eluaseme taoline: valgeks lubjatud seinad, mida ehtisid sigarivabrikute reklaampildid, paar marmorlauda ja pool tosinat rotanitoole. Tunnus, et siin eurooplased elavad.

Pika ootamise järele ilmus majaperemees kerges jaava koduülikonnas.

«Hürgronje», esiteles doktor ennast majaperemehele. See tõmbas oma sügavavoldilise otsaesise veel rohkem kortsu ja kordas siis nagu järelemõeldes: «Hürgronje, Hürgronje, kas vast ehk dr. Snouck Hürgronje?»

«Dr. Snouck Hürgronje. Ja siin minu sõber — —»

Nähtavasti ei olnud see kinnitus majaperemehele sugugi meelt mööda, aga ta püüdis siiski lahke näo teha, palus meid seniks istuda, kui midagi juua tuuakse ja ühe toa meie jaoks öökorteriks laseb korda sääda; sest ärareisi-

miseks täna pole mingit võimalust. Sidet välismaailmaga peab ainult üks rong päevas, mis juba ära läinud.

Otse liigutavalt tänasin ma peremeest tema lahke pakkumise eest, kuna Snouck Hürgronje lühidalt «hää» vastas ja kohe oma reisi otsustarvet hakkas seletama.

«Teie vist imestate selle üle, miks me siia tulime. Tahame inimesi okastraadi taga näha. Viibime siin ainult täna ja homme kunni rongi minekuni; kauem me teid ei tüliita.»

«Inimesi okasaia taga!» kordas majaperemees ja suutis vaevalt oma imestust varjata. «Kes inimesi näha tahab, see ei pea neid mitte Tjilatjabist otsima. Siin on meil tegu ainuüksi vangidega, õigemini, kurjategijatega, riigi- ja poliitikakurjategijatega, kes kõva valve all seisavad, mis eest praegusel korral mina pean vastutama.»

«Väga hää, et just teiega kokku puutusime, kelle poole oligi vaja pöörduda. Siin!»

Ta võttis taskust paberi, millel tuttav riigi pitser all seisis ja ulatas selle vangideülemale ehk, nagu teda ametlikult nimetatakse, kindluse komandandile. Esmalt silmitses see pääliskaudselt paberit ja hakkas seda siis suurema tähelepanuga uurima. Seejuures ei läinud ta sugugi lahkemaks, andis siiski paberi viisaka kummar-
dusega tagasi, midagi arusaamatult pomisedes.

«Korras,» ütles ta varjatud meelepahaga. «Mulle jääb arusaamatuks, mis lõbu teile pakub kurjategijatega läbikäimine.»

«Nalja pärast me ikka ei tulnud.»

«Veel seda arusaamatust. Ei mõista teie otstarvet, samuti paneb mind imestama valitsuse teguviis. Minule, kui kindluse komandandile, on käsk antud mitte kedagi võõrast vangidega kokku lasta, ja nüüd esitate mulle valitsuse loa, mis teie soove igal pool võimaldab rahuldada. Naljakas lugu! Aga olgu. Soovite, et ma ise teiega kaasa tulen, või lepite allohvitseri saatena?»

«Nii, nagu arvate. Parema meelega lähiksime üksi.»

«Ei seda tohi. Iga vangidega läbikäimine peab militäärvalve all sündima. Nii on meil eeskiri.»

«Sarnast kitsendust minu lubakirjas pole. Aga tehke kuidas arvate, saatke kas või terve sõjavõime meiega. Kui nad meid ei tülitata, vahetigi, et küll saab. Kas sellega oleks valitsuse eeskiri täidetud? Tihti on valitsuse eeskirjad väga segased ja teie, kui eeskirja-inimene vaevaksite asjata pead praeguselgi puhul tekkinud keerdulesande lahendamisel. Mõistus ei taipa tihti mõistmatust.»

Imestanult vaatas majaperemees kõnelejat — ja näis kahtlevat ta mõistuse juures. Ma

teadsin, et Hürgronje nii teravalt ei mõtle kui ütleb. Tema kõnes peitus nagu tõepoolest sihilik haavamine. Tekkis piinlik vaikus. Snouck Hürgronje lahendas ise selle. Ta alustas:

«Kas huvitavad teid vangid kui inimesed või kui kurjategijad? Kui teie neis ainult kurjategijaid näete, nagu seda riigiteenija seisukohalt teisiti vaevalt võib loota, siis ei maksaks teil küll mitte kaasa tulla. Sellest poleks kasu ei meil ega teil. Aga kui teie neid inimesteks peate — tulge, on ehk õpetlikki. Meie tegu ja sõnu valitsuse eeskirjade järel valvata oleks asjata vaev. Teie kurjategijatega pole meil midagi tegemist, sest tuleme inimeste juurde kui inimesed.»

«Meie vaated ses küsimuses lähevad lahku. Minu kohus on siin ametnik olla ja «inimese» mõistele jääb vähe ruumi. Teie olete ses küsimuses paremal seisukohal, teil pole tarvidust eeskirja jälgida ega täita. Minu asemel olles kõneleksite niisama. Kuid jätame tüütavad vormiküsimused. Praegu olete minu külaline ja kuigi see teile ei meeldi, pole midagi parata, sest teist ulualust siit leida pole. Teile kui külalistele annan voli vanglasse minna, aga sinna mitte jääda, sest vangid olete ju siingi. Kõigepealt puhake natuke reisiväsimusest, sedaaega jõuab ka söögiaeg kätte ja leppige sellega mida perenaisel on lauale panna. Siin pole ju kõike

käepärast. Samuti peate ka ühe toakesega leppima, sest, nagu isegi näete, ei tule harilikult siia maailma nurka ainuski hing, — pääle teie —, seepärast pole meil ka vähematki sisesäädet külaliste vastuvõtmiseks. Meiegi oleme siin peaaegu külalised. Asume siin alles 6 päeva ja 8 päeva pärast läheme jälle oma teed. Pääle söögiaja võite «inimesi» vaatama minna. Et eeskirju täita, annan teile ühe allohvitseri saatjaks, kes teid juhiks ja tavalisi teateid annaks. Üht asja peate mulle lubama, s.o., kõigest kuul dust ja nähtust mitte avalikkuse ette tuua ei ajalehtede kaudu ega muul teel. See on vist ilma pikema seletusetagi selge, millisesse kim batusse ma, kui vastutav ametnik, sattuksin.»

Õnneks ei hakanud Snouck Hürgronje vastu vaidlema ja majaproua, kes peatselt ilmus, leidis meid eest kui vanu tuttavaid lõbusas jutuhoos. Esmalt sai mees tõelda, et ta meid istuda lasknud reisiülikonnas ja päälegi kuivalt, ega külaliste tulekust pole talle sõnakeski lausunud. Ta ei saavat nüüd oma maja au enam kaitsta. Küsigu mees külalistelt, kas need oma abikaasadega ka nii hoolimatult ümber käivad.

Siin pidin ma majaperemehe kaitseks välja astuma, süüdi oleme meie, sest keegi ei teadnud meie sõidust. Ega tahtnud me ka kellegi perekonnarahu rikkuda. Vabandasin.

«Oh sa vaene süütu meheke,» naljatas noor

majaproua mahedal häälel oma mehe pääd silitades. «Said jälle poolasjata tõelda. Ega see ainult sinu kohta käi, see maksab kogu meessoos kohta. Su sõbrad poleks ka vist palju paremini teinud. Usun, et terve mehesugu püüab tihti perenaisest mööda hiilida. Kuid igal üleannetusel käib karistus kannul ja teie karistus, minu härrad, on see, et peate nurisemata leppima kõigega, mis meil pakutavat on. Meestega peab ikka kui pahurate lastega ümber käima. Ärge vaielge vastu, siis pean teid veel põhjakõrbenud supiga trahvima. Pean minema, vabandage, muidu läheb mu riik hukka.»

Oma lõbusat tuju tuppa jättes läks ta kööki. Enne kui uut juttu saime alustada, oli meile tuba korda säetud, kus teetolmust endid puhastasime. Mul oli küllalt tööd, et hoida jutulõnga roopas ega Snouck Hürgronjele mahti anda vaidlusteks.

Lõunasöögi järele puhkab iga India kodanik vähemalt paar tundi, kus see vähegi võimalik. Meile soovitas majarahvas sedasama. Snouck Hürgronje aga ei mõelnudki pikutamisest, vaid surus endale kübara pähe ja ütles käskival toonil:

«Lähme! Kodu on magada parem.»

Kuumusele ja väsimusele vaatamata olime jällegi kõrvetava päikese all. Kõndisin paha meelega ta kõrval. Olime ilma majarahva tead-

mata välja tulnud, isegi komandant ei jõudnud veel oma allohvitserile käsku anda meil teejuhiks olla, sest lahkusime majast liiga ruttu. Soovisin ja lootsin, et doktori plaan luhta lähed.

See naeratas, nagu oleks ta mu mõtteid kuulnud.

«Kannatage vähe, lugu polegi nii paha,» ütles ta kuivalt. «Lõpp otsustab. Elu on lihtsam, kui lõppu silmas peame. Nii hoidume asjata ärevusest, tühjusest sõnadest ja mõtetumast tegevusest, samuti võidame aega tarvilikkuse jaoks. Ülekohut ei sünni sellega kellelegi.»

Ma pole kaua aega nii truult kellegi tahtmisi täitnud kui praegu. Imelik võim ei lasknud mul suudki avada vasturääkimiseks, isegi kõike mõelda ei tohtinud, sest Hürgronjel näis kõik teada olevat. Sellele järgnesid alati koolmeisterlikud õpetused, kuna tal viisakuse reeglitest näis õige vähe aimu olevat.

Jõudsime vangimaja ette. See oli tihedalt okastradiga läbipõimitud raudvarbadest aed, mille kitsa sissepääsu värava kõrval seisis vahiputka. Hürgronje läks väravast ja vahist tähelepanematult mööda. Tuletasin talle meelde endi reisisihti.

«Vangla on vististi siin, härra doktor.»

«On jah,» vastas ta ja sammus edasi.

«Siia tuleme pärast. Enne tutvustan teid ühe «paganaga». Selleks piditegi ohverdama oma lõunaune, loodan, et te seda ei kahetse.»

Vaevalist jalgteed pidi suurelt teelt jaavalaste majakeste poole kõrvale minnes jõudsin ühte viletsasse kampongi (külasse). Ainsaks elutunnuseks olid siin hurtsikute ees magavad kassid.

III. Djojo Negoro kõne

Snouck Hürgronje jäi seisma ühe parema hurtsiku ette ja koputas viltu vajunud ja termiitidest puruks söödud bambusseinale.

Varsti päale selle oli hurtsikus kuulda samme, puuhingedel ripuv uks läks krääksudes lahti. Lävele ilmus pää, mis rohkem vaimu kui inimese õlul paistis olevat. Ta tunnistas meid pilusilmil.

«Sobat Djojo Negoro,» hüüdis Snouck Hürgronje ja astus hämarasse eeskotta. Inimkogu tuli talle vastu. Ta oli pika kirju sarongi¹⁾ sisse mähtunud, nagu see Jaavas viisiks, kandis võidunud jakki ja tulhani²⁾ sarnast päakatet. Koltunud näost ja vaaruvast sammust paistis haiglane olek ja kõrge vanadus.

1) Ümber keha mässitud ihukate, nagu meie naiste seelik.

2) Kokkumähitud kirju rätik.

«Slamat datang sobat dari tana radja,»¹⁾ rääkis ta väriseval, kuid siiski kõlaval, peaaegu pühalikul bassihäälel.

Tervitajad pigistasid teineteisel kätt. Kaks vana sõpra kohtasid. Doktor vanakese käelt kinni võttes talutas ta minu juurde ja esitles mind kui sobat (sõpra). Vanake vaatas mind esmalt läbitungiva pilguga, pani siis oma parema käe otsaesisele, pahema — rinnale, kummardas pikka aega ja alles siis sirutas mulle mõlemad oma lapsekäed. Külmad ja kondised olid need.

Meid paluti bali-bali'l²⁾ aset võtta.

«Mis toob sõpru vana Djojo juurde,» algas vanake kui olime istet võtnud. Ta ise lömitas põrandal väikesel rotanist vaibal.

«Sõber Djojo Negoro, tuleme kui inimese sõbrad, mitte nagu täitmata ihaldustega valged. On sellest sissejuhatusest küllalt?»

«Küllalt! Valge sõbra ütetus on tõsi. Sõprus on teenimine. Djojo on teie teenistuses.»

«Meie sõber,» Snouck Hürgronje näitas minu poole, «soovib tundma õppida inimsuse põhimõtteid väljaspool ristiusu ringkondi. Mina ei julgenud seda ülesannet võtta enda täita, see-

1) Tere tulemast sõber valgelt maalt.

2) Lai patjadega kaetud pink. Jaavalase ainus majaehe.

pärast tõin ta õige allika juurde, mis ongi meie siia tuleku siht.»

«Ristiusu õpetus ulatab täitsa inimsuse mõiste seletamiseks,» algas vanake lühikese vaikuse järel. «Valgeid mehi on väga harva tulnud nende juurde inimsuse põhimõtteid tundma õppima, nende juurde, kes teist ihuvärvi ja voo- ruseõpetusele teised nimed annud kui valged. Nad ei mõista teineteist, ei hinda teineteise väärtusi ja peavad endid teineteise vastaseks. Nad talitavad ju mõlemad õiglaselt, püüavad ühiseid sihte ja seisavad mõlemad ühise looja teenistuses. Sellest aru saada on esimene aste tõsise inimsuse poole. Puhast õigluse rada käima õpetav usk on õige usk, olgu selle nimi mis- sugune tahes ja kandku seda kas valge või muud nahavärvi inimene.»

Ma ei lootnud sellelt lihtsalt vanamehelt nii lihtsaid ja mõjuvaid sõnu. Djojo Negoro vaikis. Mu pääs keerles mõte ristiusu kirik- likust kasvatuses ja vaenu istutamisest mitte- kristlaste vastu. Ka Snouck Hürgronje vaikis. Ta andis mulle aega nagu meelega, et saaksin end koguda. Sarnane vaikimine muutus mulle piinlikuks. Alustasin juttu.

«Teie ei eralda teineteisest ristiusu ja mitte- ristiusu põhiõpetusi, sest neil näib olevat sarnadust ainult ühes õpetuses, nimelt moraaliõpetuses. Teie sõnadest nagu paistis, et peate moraali

usutuumaks. Sel ilmavaatel on Õhtumaalgi pool-
dajaid, kuna usuõpetajad ise nii kitsa ühise us-
kudevahelise alaga ei lepi. Siiski peaks küsima,
missugust moraali tuleb eelistada, kas risti- või
mitteristiusu oma? Moraal on usuga nii ühte
sulanud, et kui moraalist kõneleme, siis see-
sama ka usu kohta on maksev. Usuõpetuse
järele elamine on igale usklikule moraaliline.
Aga praegu õpetab üks usk seda pühaks pi-
dama, mida teine usk täitsa kõlvatuks peab,
või millele mingit tähtsust ei anna, ja ümber-
pöördukt. Seepärast peab oletama, et uskude
vahel peab olema lahendamata põhimõtteline
lahkumine. Kuidas võivad siis seista usud
ühel alusel?»

«Mis peate ristiusu algõpetuseks?» küsis
Buddha jünger.

Jäin kimpu. Aga õnneks tuli mulle meelde
meie usuõpetajate väide, et paganad ei tunne
ligimise armastust ega vaenlasele häätegu, ja
vastasin:

«Kristus õpetas: «Armasta oma ligimest
kui iseennast ja tee hääd neile, kes sind vih-
kavad.»

«Kolmtuhat aastat enne Kristust õpetas In-
dia puhtast neitsist sündinud jumalapoeg Krishna:
«Voorustest kõige suurem on ligimese armas-
tus» ja «Nagu maapind välja kannatab neid,
kes teda harivad, jalgadega sõtkuvad ja ta

rinda lõhestavad, nii peame meiegi tasuma hääd
kurjaga.» Kas siin pole põhimõttelist kokku-
sattumist? Sarnased juhtlausead on ka Buddha
õpetuses püsivad. Armastus, halastus, kaas-
tundmus kõigi vastu, alalõpmatu häätegu kõi-
gile, seega vaenlastelegi, käib läbi Buddha õpe-
tuse siduva ahelana. Või soovite veel võrdlusi?
Küsi. Kuid lubage juba ette öelda, et Kristus
pole midagi õpetanud, mis India rahvastele, kes
Krishna ja Buddha õpetusi tunnevad, uus oleks.
Ma ei taha sellega Kristuse õpetust eitada,
vaid ainult tähendan, et see niisamuti väär-
tuslik on nagu ta eelkäijategi omad.»

Lühikese vaikuse järele algas ta uuesti:

«Usutunnistused on tõsise inimese usu-
vaenlased. Kes pääliskaudselt uskusid võrdleb,
ei leia iialgi maailma uskude sisemist sidet.
Teie ütlete, et mitu teed viivad Rooma, aga
miks teie samuti ei ütlete, et mitu usku viivad
taevasse? Nagu te ise veel Rooma linn pole,
nii ei ole ka usk veel õndsus, seega mitte ots-
tarve, vaid abinõu, tee eesmärgi kättesaami-
seks. Kes usku enese pärast armastab, on eba-
usklik, nagu rahajanuline, kes metalli kõlinas
rahuldust tunneb. Sarnane inimene on kõige
oma rikkuse juures siiski vaene, kannatab nälga
ja janu, et mitte raha välja anda. Usk on abi-
nõu palju väärtuslikkumate varanduste saavu-
tamiseks. Kes muude abinõudega või teistel

teedel neid varandusi võib vallata, ei tarvita üht ega teist usutunnistust ega usku. Paljudel on usk teeks kadumata eluvaranduste juurde ja ainsamaks sidemeks neid sääli hoida. Paljudele on see takistuseks, mis neid uus-inimese riigist, tõsisest inimsusest, eemale tõrjub. Sarnastele oleks parem, kui need usust üldse lahti ütleksid, et tugevaks saada. Kui su oma silm sind pahan-dab, siis kisu ta välja ja heida ta enesest ära, õpetas koõd meie jumalik meister. «Paganad» mõistavad nii seda õpetust, et parem on usuta õndsaks saada, kui usuga hukka minna. Teie aga mõistate kõik hukka, kes usu, eriti ühe featud usutunnistuse teed ei käi, kuna teil Rooma rändaja vastu pole ütelda midagi, kes mõne vanaaegse kõvera maantee asemel koguni raudtee valib. Mingu igaüks nii, nagu ta jõud ja mõistus kannab, aga nõudke, et ta Rooma saaks. Selles seisab inimsuse püüete ülim eesmärk ja see on ühine oma lõppjaamas.

Teie kõnelete põhimõttelisest vahest uskude ja nende tunnistajate vahel. Siin haigutavad kuristikud. Kui te mulle uskude otstarbe ja eesmärgi eraldamise küsimuses usust ja usutunnistustest natukenegi järele annate, siis jõuame selgusele lähemale. Usk töötab inimesele varandusi, mis maapäälise hulka ei kuulu. Maine elu on täis vaeva, viletsust, valu, võitlemist. Sellest tüdinenud hing loodab kanna-

tuste lõppemist, terveksaamist, rahu, rõõmu — ühe sõnaga: igavest õndsust. See on iga uskliku inimese elu eesmärk, usutunnistusele vaatamata. Teie nimetate seda lõppsaavutust tae-vaks, huddhalased nirvanaks. Mis on taevas või nirvana? Kus nad on? Või peate ikka veel sellest lapsikust teadmisest kinni ja otsite ülevalt sinetavast ilmaruumist kristallväravate tagant taeva õndsust? Kui nii teete, siis ärge imestage, et leidub ka neid, kes peavad sarnaseid vaateid kõrgete ideaalide mõnitamiseks. Taeval pole aset ei ilmaruumis ega selle ot-satuses. See ei käi üldse nähtava-ilma mõiste alla. Teie, kristlased, naerate, et buddhalased endi nirvanast midagi ei tea, mis maapäälse inimese mõistusele arusaadav oleks, kuna tae-vakannetest ja igasugustest inimlikkudest rõõ-mudest taevaruumides võite jutustada peensus-teni. Siin juures ei salga teie, et lõpmatus ja igavik on äraseletamatud mõisted. Jumalus seisab neist kõrgemal, mida ristiusk kinnitab. Oigelt seisukohalt vaadates võime ainult sel-lest kõnelda, mis inimlik on. Muud usumõisted seisavad kõik väljaspool aega ja ruumi ja inim-likkust. Seda saab ainult vaikimisega väljen-dada, selleks vajaduks kõrgemat keelemurret, kui inimsool, aga sellel keelel pole sõnu.

Kes sellest aru saab, seda tunneb, leiab uskude ühise aluse, mingu väliselt usud nii

lahku kui tahes. Kus siiski lahkuminekuid tehakse, on vägivald. Lahkumineku tekitajad pole veel oma elu eesmärgis selgusele jõudnud. Ühed neist ülistavad teadust, teised usku ja seda seepärast, et peetakse kas teadust või usku, igaüks oma seisukohalt, inimese viimseks elu eesmärgiks. Need pole seda kumbki. Mis kasu saadab meile teadus, kui meie ta vilja ei tarvita? Samuti ka usk. Teadmise ja usu teed ei vii meid sammugi Rooma poole, kuid nad juhivad meid, on tarvilised abinõud elu lõppeesmärgi saavutamiseks. Teie, valged rahvad, peate teadust kõrgeks. Buddha esimene tingimine on upitada inimest inimsuse astmele. Teadus õpetab tõe otsima, seega tõsise teaduse eesmärk ongi tõe äratundmine. Inimlikul tõetundmisel on piirid, millest võimata edasi pääseda, kuid usk aitab teda siit edasi. Tähendab, usk aitab inimest kaugemale kui teadus ja seisab kõrgemal, kus juures usk pole kaugeltki iseseisev, nagu tihti eksikombel õpetatakse, veel vähem teaduse vaenlane. Usk, mis teadust ei usu, on ebausk ja teadus, mis usku ei tunne — eba-teadus. Inimsuse kaheksaastmelises täienemise redelis säeb Buddha teisele astmele usu. Teadus on maa, millest usu-puu juured toitu saavad. Lahutatakse puu maamullast, siis sureb ta. Mis tahab uskuda usk, kui ta midagi ei tea, ja mis võib teada teadus, kui ta midagi ei usu?

Mullapinnale on täitsa ükskõik, kui seda metsakasvatamiseks ei kasutata; ta salajõud jäävad alles ja kannavad seda rohkem kõike muud, olgu see häa või paha. Kuid metsa kosutus ja ilu puudub. Kui maaharijad ja metsakasvatajad elaksid vaenus, siis hävitaksid nad teineteise töovilja. Kuidas tahaks nüüd usk, mis oma kodus alles teadusega vaenujalal on, ilmarahvaid uskuma panna, et ta neile häa küllalt? Võimata öelda, missugune usk on kõige parem, mis kogu inimkonnale kohane oleks.

Samuti võiksime küsida, missugune on ratta päälmine kül. Sarnastest küsimustest ei saa midagi järeldada. Ratas veereb ja toob iga silmapilk uue rea punkte päälmiseks küljeks. Tähendab: usu välimus ei ütle midagi, peame tungima ta sisemusse, kus peituvad olevate uskude ja üldse usu tõsised väärtused ja tekiavad esile olulised vahed, mis seisavad pääasjalikult «ainult õndsakstegevuse» jamsimises, mida üksikute uskude algatajad õpetavad ja mida järelkäijad pimedast pääst usuvad — seega on mõõduandev isik, mitte asi. Isiku arusaamine võib arusaadavalt tuumani tungida, kuid ka juba koorelt tagasi pörgata. Enamasti juhtub ikka viimane. See rajab küll ilmavaateid, kuid ei muuda asja olulist sisu.»

Kõneleja hingas sügavalt. Vahetpidamata kõnelemine oli mõjunud ta kopsule. Tal oli

sorav kõneviis, mis voolas peatamatult nagu vulisev allik. Püüdsin vaielda vastu, et kõik maailma usud sisult ühel alusel seisavad. Ristiusu Jumal on kui isa, kes oma laste palveid kuuleb ja neid igast hädast päästab, mille tasuks ta muud ei nõua, kui natuke hädad tahtmist ja palvet. Buddhausuline aga ei tunne isalikku jumalat, ei tee palvet ega kahetse oma eksimusi, sest kedagi ei ole, kes teda kuuleks ja aitama tuleks. Ta langeb kergesti meeleheitlikku seisukorda, sest tal pole õiget jumalatundmust.

«Õigupärast ei tohi meie ühelegi maailma rahvale seda etteheidet teha,» algas Djojo Negoro, nagu poleks tal jumalatundmust. Peame vahet tegema tundmuse ja tundmise vahel. Jumalatundmus elab kõikide rahvaste rinnas ja avaldub selles, kuidas nad enestele on loonud oma jumalad. Meiegi tunneme Jumalat nagu oleme loonud teda enestele, kuid meie usk ja usuelu on vaid tõsise jumaluse aimamine, mitte tundmine. Tõsist jumalust ilmaotsatuses ja igavikus suudab mõista ainult jumalik, mitte inimlik mõistus, kuna meie mõte, mõistus ja usk on inimese oma. Seepärast leiame kõikjal inimeste jumalaid, kelle omadustes rahvad ja ajajärgud avaldavad oma mõisteid häast ja kurjast, kõrgest ja alatust, ausast ja autust, jumalikust ja inimlikust. Meie võime

nende mõistete üle kohut mõista, neid kaaluda ja teha otsusi, kuid ometi ei suuda me mõõta selle tunde sügavust ja väärtust, millega nad oma Jumala ette astuvad. Igaüks maaligu oma ideaalid nõnda, kuidas ta mõistus suudab ja süda sunnib. Kui inimene vabalt oma äratundmisega astub Jumala ette, siis on ta jumala-austamine alati kõige puhtam, õiglasem, tõsisem ja kõrgem. Teie ei suuda sundida kellelegi lapselikku usaldust, ohvrimeelsust ega palvepuhtust, kuigi kisute maha nende «ebajumalate» altarid ja õpetate neile pähe «elavat Jumalat». Kaob kõik mis usklikule püha nagu metslilleke kaotab oma lõhna, kui ta metsavilust istutatakse päikesepaistelisele lillepeenrale . . . Põlastavalt naerate eskimode ja hottentottide ilutute puunikerduste üle. Kuigi nende jumalatunne oleks sama väike nagu nende kunstiosavus, siiski jääb see jumalatundmuseks. Kes ütleb meile, et meie austamine on rohkem väärt Jumala ees kui nende? Ehk kaalub üks austamisviis enam kui teine? Või lubab Jumal oma isaliku südamele joosta tormi suurte palverongide ja kullassäravate preestriparvedega, ja mõjuda kõrgete templitornidega ja lauluviisidega tuhandete suust?

Kui mõtleme inimlikult — teisiti meie ei suudagi, — siis ei põlga õige isa ju kunagi lapse armastust, olgugi selle avaldus väeti nagu

laps isegi. Näiteks, kaks last tulevad oma isale sünnipäevaks õnne soovima: täiskasvanud noormees peab ilusa tänutundmustest ülevoolava kõne ja pakub peene kunstitöö kingituseks, väike kolmeaastane poeg aga kogeldab oma salmikese, esimese mis ta elus õppinud. Kindlasti isa on mõlema lapse õnnesooviga rahul ühepalju ja õnnistab neid ühetasa. Kes tahaks tõendada, et väike pojake mitte sama puhtate tundmustega ja püha lapserõõmuga isale ei lähenenud, nagu ta vanem vend? Kas teeks see isa südamele rõõmu, kui tema täiskasvanud poeg põlastaks väikese venna lapselikku andi või koguni tõreleks temaga? Taganege säält, kus lapsed armastuses, austuses ja puhta südame sunnil liiguvad, sest see paik on püha. Kas teie jumalik meister ei ütelnud: «Laske lapsukesed minu juurde tulla, sest niisuguste päralt on taevariik.» Kui palju toorest vägivalda on tarvitatud maailmas, et hävitada seda ainust südamlikku ja loomulikku kooskõla? Mõni usk nagu täiskasvanud vendki häbistab oma alaealiste vennakeste nõtru armastuse ja austuse ohvreid ning peksab nad läbi halastamatult. Kuidas tohime loota, et kogu maailma valitsev ja inimlaste saatust juhtiv isalik Jumal tunneb hääd meelt meie austamisest ja ohvri- test, kui meie südames viha põleb? Ehk tahame Teda petta? Nüüd laotame auväärse

mantli üle kuritegude ja matame kristliku mis-
sionikatte alla suitsevad ahervarred, laste mur-
tud südamed, purustatud õnne-lootused, kogu
hõõguva ahastuse ja valetame valju häälega:
«Suur rahupõlv on taeva all» ning kiidame
Jumalat vennaverest aurava maa pääl ja meie
hingeõhk on täis tapvat mürki» . . .

Kohkunult vaatasin kõnelejale. Ta istus
nagu ennegi vaikselt, ta keha aga näis olevat
sirgem ja silmad vahtisid meist mööda kau-
gusse. Kas olid need ta silmade sädelevad kii-
red, mis virvendasid hämaruses või üksikud
päikesekiired, mis tungisid tihedate väänkas-
vude vahelt siia tolmusse ruumi. Imeline kar-
tusetunne valdas mind ja ma ei jõudnud sel-
gusele, kas pidin hüüdma: sul on õigus, isa,
ehk: tagane minust saatan?

Abiotsides heitsin pilgu reisikaaslasele.
See istus liikumatult enese ette maha vaadates
ja mängis ristipandud käte põialdega. Säärane
rahu ähvardas muljuda mu peksva rinna. Olek-
sin põgenenud, kuid kõneleja algas uuesti:

«Kristlaste etteheitel buddhalastele, et nad
ei tundvat Jumalat, võib olla kaks põhjust:
kas ristiusulised pole vaevaks võtnud buddha-
laste ususiigavusi tundma õppida või idamaa-
laste mõtteilm on neile sedavõrd võõras, et ei
suuda jagu saada.

Asi enesest on lihtne. Vahe seisab üksi

nimedes. Teie nimetate kõikide eluavalduste, kujude ja nähtuste algsünnitajat Jumalaks, Kristuseks; idamaalased aga Brahmaks, Krishnaks, Atmaks. Atma tähendab sama, mis «mina», «ise» ja on sama «ego», «logos», kuidas nimetavad kõikide asjade algpõhjust kreeka mõttetargad, kes olid idamaa õpetlaste õpilased. Kõikide rahvaste pühakirjades kõneldakse sellest algüksusest kui Jumalast, Loojast, Hävitajast. Pime inimloomus tegi sellest jumalusest, kes hulga nimedest hoolimata omas olemises on üks ja sama, niipalju isikuid nagu tal on nimed. Ometi on need nimed ainult selle algüksuse omadused ja jõuväljendused, millele varal teda tundma õpiti. Mitmesugused nimetused on tekkinud rahvaste kujutlemisvõime mitmekesisuse tõttu ja on sünnitanud ususõdasid ja tülitsevaid usulahke, kuna tuum ometi on üks. Tühise välise koore pärast on maapinda verrega niisutatud ja süütuid elusid hävitatud ning inimesed on Jumalale ja Jumal inimestele võõraks jäänud. Targa silm tungib koorest läbi tuumani, sest ta näeb vaimu kõikides vormides.

«Mina olen Issand, sinu Jumal; sul ei pea teisi Jumalaid olema minu kõrval», kirjutas Jehoova kord Moosesele kivilauale. «Mina olen Brahma», kõneles Krishna (jumal-inimene) Ardshunale (maainimesele), nagu seisab Bhagavad

Gitas (indialaste pühakirjas). Brahma, ainus, kes igavene, kadumatu ja mullast sündinule mõistmatu. Ma olen kõige kõrgem vaim ja hingede hing, vaim, hingede sügavuses, kes igas olendis elab algujeta ja igavesti. Ma olen iga asja algus, keskkohk ja lõpp, algpõhjus, elu ja hukumine. Ma olen algjõud ja mõju kõikide jõuderiigis, päikesepaiste taeva päikeste kogus, tormi isand universumite tõusmiste ja langemiste mässus, valgus valgustatute keskel, hiilgus hiilgavate hulgas, heldus hääde inimeste hingedes. Ma olen see, kes kosutab värsket veega janu-seid, teeb terveks haigeid, kaotab kurbuse, juhatab eksinuid õigele teele, saadab rahu ja viib elust surma ja surmast ellu. Olen valgus, suurus, kõrgus ja pühaoom, kõrge kiituslaul pühakirjas. Olen taevaste ja maade kooskõla, mehe seemne, ilma puhas õhk, elu ses mis iganes elab, pühadus mis iganes püha, surematuseidu igas olendis, tarkus tarkades, mõistus mõistlikkudes, kõrgus mis maailmas iganes kõrge, kaunis, püha, tugevus tugevates, kel tundmatu omakasu kirg. Olen armastus armastajates, kes põlgavad mis hää säädus põlgab. Ma olen kõik, sest ilma minuta ei ole midagi.

Kõneleja peatus. Ta hää oli paisunud ja kõlas kõrgemalt ja pühalikumalt, nagu prohvetliku preestri usutunnistus tungis see minu värisevasse hinge. Jälle mulle näis, kui leviks ta

kustunud silmadest valgustavad kiired ja ta sõnade hing tahaks võtta enesele nähtava kuju.

«Teie näete, et ka buddhalastel on oma jumal nagu kristlastel ja kõigil teistel», jätkas ta väsimatult. «Pääsi pole see, kuidas jumal esineb kellegil, vaid see, mis suudab teda viia lähemal oma kõrgele sihile. Jumala kõrgus, lõpmatus, igavikkus seisab kõrgemal igast nimlikust mõistusest ja ei või olla selletõttu seletatav üheski usuõpetuses. Kes end siis täielikuks peab, seisab vahest tõsisest äratundmisest kaugemal, kui need kes ei suurusta. Kes jõuab äratundmise valgusele, saavutab Jumala teadvuse, nagu veetilk ühtub mereveega ega saa enam tagasi samaks tilgaks.

Sa mullalaps, oh ära püüa mõõta, mis igavesti mõõtmata: lõpmatuse mõistatusesse, maapäälne mõistus ei või tungida.

Kes küsib — eksib, nii ka eksib see, kes vastab — tõde üksi: vaikimine.»

Esmakordselt kogu haruldase kõne aegu nägin dr. Hürgronjet silmi tõstvat. Ta vaatas oma uuri ja pöördus minu poole:

«Aeg on minna. Kui vajate mõnda seletust, siis veedame veel kümme minutit.»

«Mulle näib nagu puuduks tarviline järjekindlus seletuses, et jumalatundmus, mis kõ-

neleja enese tõenduste järele kõigi maailma rahvaste hinges elavat, ei ulata kaugemale lihtsast aimamisest. Peaaegu iga usk paneb tõsise jumalatundmise aluseks mingi ilmutamise, milles on Jumal ise end õieti tunda annud. Ka arenenud loodusteadus suudab meiepäivil mõndagi imet ja mõistatust seletada paremini kui vanasti, mil alus pandi uskudele. Siis on ju ka Buddha «valgustatud» ja «äratundmisele jõudnud või on ikka kõik vaid aimamine?»

Dr. Snouck Hürgronje nikutas mulle rahulolles, kuid jäi vait. Kõneleja ei lasknud vastust oodata ja algas kohe:

„Ilmutused, nagu teie ülemat inimsuse arenemisastet nimetate, on selle sihi saavutamise viili, mis igal tõsisel inimesel olnud hiilgavana juhttäheks. See on inimsoo vaimlik arenemine, evolutsioon, kõrgema inimsuse aste, jumalusele lähenemine, Buddha õpetuse järele isegi jumalusega ühtumine. Kes jõudnud sellele astmele, see on «valgustatud». Tema äratundmine on ilmutuseks neile, kes ei tunne seda keerulist arenemisteed, ehk pole nii kaugale veel suutnud tõusta. Kui lapselikult peetakse üksikute «valgustatute» avaldusi Jumala «ilmutuseks», siis on seks ka õigust, sest äratundmine tuleb jumalikust lõpmatuse allikast, kuigi jumalus end isiklikult kellegile surelikule «ilmutama» ei või tulla. Surelik kõneleb üksi surelikuga,

jumalus — jumalusega. Jumaluseni tõusnu on inimestele igavesti kadunud, nagu veepiisk meres pole enam veepiisk, vaid meri. Kes jumalust näeb, sel pole enam muud näha; kes ise on igavene, sel pole millegiks muuks saada. Ta elab igaveses algüksuses, mitte inimeses isikulises teadvuses — elab valguses, õndsuses, taevas, rahus, nirvanas.»

Natukene aega kõneleja vaikis, siis ta jätkas: «Üldine inimsoo arenemine peaks loogilise mõistuse järele ka Jumala tundmist kasvutama. Vahest ongi see pikkamisi kasvanud. Aga kas seisame tänapäev nende õpetuste järele elamises palju kaugemal kui Moosese, Zarathustra, Buddha, Kristuse või Muhamedi ajal? Kui Jumala tundmine oleks rohkem paljast aimamisest, siis peaks ta kasvamine küll kiiremini edenema. Mida kõrgemal astmel midagi seisab, seda rutemini see jõuab edasi. Kui palju on kulunud aega, mille jooksul inimsugu kehaliselt ja vaimliselt jõudnud praegusele arenemisastmele!...»

«Lubage siin kohal tähendada,» kõnelesin vahele, «teie kõnelede evolutsioonist, loomulikust arenemisest, täienemisest, millest buddhalane vähemalt eurooplase mõttes ei tohiks kõneldagi. Ohtumaalane mõistab sellega üldist hariduse tõusu, mis idamaalase jätab külmaks. Kas buddhausu aade, s. o. kui selle järele elatakse,

ei surma inimese eluüdi juba ta algeos? Ma ei taha sugugi salata, et india filosoofia juba enne buddhausku vähemalt paari tuhande aasta eest auväärsel kõrgusel seisis ja tunnistust annab alalisest evolutsioonist jumaliku täiuse poole. Kuid sama täienemise suurepärase jutlustaja vajub ise sügavasse maailmapõlgamisse, surmates eneses elujanu ja inimlikke ihasid. India askeedi elu pole muud kui pikaldane enesetapmine. Ometi loodus ise on inimese rinda istutanud need ihad, et kihutada püüdma hädki. Kuidas seletate seda vastolulist usupõhimõtet?»

«Sõber, jällegi välimus laseb näha vastolusid, kus neid tõepoolest olemas ei ole,» vastas vanake rahulikult. «Evolutsioon on kaheksugune. Maapäalne kasu on Buddhale võõras, sest palga eest tehtud häätegu on lõpetatud tasuga. Iga häätegu aga peab kandma vilja ja kestma edasi. Kui keegi häd teeb tasu eest, siis teeb ta ainult enesele häd ja niisugune häätegu on omakasu teenistuses. Omakasu on hingelise täienemise suurim vaenlane. Tõsine, täiusele püüdev inimene heidab enesest omakasu püüdmise, kisub enese lahti oma «minast» ja ei pea end mingiks iseolendiks, vaid veepiisaks, mille igavene kodu on jumaluse meri. Tema elusih on Jumala äratundmine, et lõpmata uuestisünnimiste ahelikust läbi jõudes ühtuda Brahmaga. See on evolutsioon.

sioon, mis läbistab buddhausu õige teejuhina. Õhtumaalaste evolutsioon on aga maapäälsest ilmast pärit. Nemad on isekeskis sattunud võitlusse oma elujanus, ja omakasu ning madalad ihad vajutavad nad ikka sügavamale langemisele, kõrgeist kultuuri arenemisest hoolimata. Elu on haigus, üksnes surm teeb terveks. Rõõmustagem haura juures, leinakem hälli ees!»

«See on umbes sama,» segasin vahele, «mis õhtumaalane pessimismiks nimetab. Elu ei ole väärt elamiseks! Milleks on ta meile siis antud? Kuidas võiksime hingeliseltki täieneda, kui meie sugugi ei elaks? Mistarvis evolutsiooni säädus, kui mõtlemaid olevusi maapäälsete ihadega pole olemaski? Et meie kord juba maailmas elame, mis hääd teeksime, hävitades oma elujanu ja ka elu enese? Ja kellele? Kas poleks see kogu inimsoo enesetapmine? Ärge imestage, kui õhtumaalane ei suuda kõike mõista!»

«Õhtu- ja hommikumaalase ilmavaadetes valitseb sihiline vahe. Teie lähete veidi kaugemale, seletades elujanu võitmist enesetapmisega. Vanade bramiinide õpetus tõendab teile õigmini. Buddha ise astus vastu, manitsedes kuldsele keskteele. Elujanu on haigus, mida sellekohaselt tuleb arstida. Veega täidetud lamp ei valgusta ja vettinud puu ei süüta tuld. Ela

seni, kuni su elamine on kasuks teistele. Ka ristiusu õpetus ei õhuta maapäälsete varanduste kogumist, mis takistab hingelist arenemist. Kas ei nõua ristiusk liha ristilöömist? Peate seda enesetapmiseks? Olles jõudnud otsusele, et inimeses elab midagi jumalikku — tema hing, — tunneme hinge olevat pärit mitte nähtavast maailmast. Jumalikkus on surematu, igavene. Järelikult on ka hing igavene, mõistmatu, jumalik. Ta on üürikeseks seotud kaduva keha külge. Keha on maapäälne ja muutub põrmuks, kuid hing elab edasi. Inimese ajalikust elukäigust oleneb hinge edaspidine saatuse. Kui inimene muretses elus oma keha eest, siis ta jättis hinge täielikumaks kasvatamise hooletusse. Mis on tal elust võtta kaasa, kui kogu maapäälne vara jääb maha koos kehaga? Kas võime siin kõnelda evolutsioonist? Kehaliku hääolu eest hoolitsemine ei nõua meilt midagi rohkem, kui igalt loomalt, kes söönud kõhu täis magab rahulikult. Milles seisab siis inimene mõistusega loomast kõrgemal? Mis pakub õieti kehaline rahulolu? Eks elu ole kestev surmavalu? Rõõmud on nagu rändlinnud, kes jätavad maha kahetsuse. Sünnitamisvalu, abitu lapse valu, rõõmsa nooruse, meheea ja vanaduse valud ja surm täidavad me maapäälse elu. Maailm on ilus, kuid ta elanikud valavad verd kustutamatu elujanust.

Ja hädas nad kisendavad taeva poole asjatun-
malt. Või peab mingisugune kõrgem jõud
olema madalate inimlikkude ihade teenistuses?
Võimata! Küsi haigelt, leinajalt, raugalt: elad
sa häämeelega? Nad vastavad: tark on laps,
kes nutab kui on sündinud... Kõikjal kannata-
mine, häda, ahastus ja verised pisarad. Rõõ-
mud on valgusähvatused, mis kustuvad silma-
pilkselt. Kus vili peaks kasvama, sääal tärkab
umbrohi ja tõstab kõrgele oma mürgised õied,
et hää seeme lämbub idanemisel. Hing lahkub
elust täis kibedust ja elupõld avaneb uuesti
neile, kes janustena joovad magusat elumürki
ja algavad samuti meeltepettusest pimestatult
ja maapäälset varjuolu ja uuesti löikavad pettu-
musi... Seesugustel ekslemisringteil ei päästa
inimest ükski teadus ega kunst, ohver ega palve.
Inimeses eneses elab ta päästja. Seespidine
lunastaja ei alga tegevust, enne kui teda seks
kasvatatakse. Siin on evolutsiooni tõsine te-
gevusväli. See on täiesti hingeline, kus juures
maapäälised ihad ei etenda mingit osa. Et
puhtamad ihad idanemiseks ja valmimiseks
leiaksid inimeses ruumi, seks peab kiskuma
välja omakasu ja elujanumürk kogu juurtega.
Täienemisele püüdev inimene teeb hääd hää
enese, mitte tasu eest, ohverdavate armutööde,
kindla kohusetäitmise ja puhta eluga korjab ta
varandusi, mis elus ega surmas ei kao, vaid

inimese lõpliku sihile—õndsusele, igavesele ra-
hule lähemale viivad, mitte armust ega halas-
tusest, vaid oma kõlblisest seesmisest jõust.
Seesmise kõlblise jõu kasvatamine ongi evo-
lutsioon, millest hommikumaalased kõnelevad.»

Ma ei võinud salata, et need mõtted Euroo-
pas on tundmatud. Meie noorsõo kasvatussüs-
teem seisab usulise vooruse alusel, kuid va-
hega, et meil kasvatakse lapsi, buddhausus
aga mehi. Meie ei saa omast jõust kuhugile,
kuna taevane Isa meid peab käekõrval talu-
tama, meie alalisi kahetsusi ja palveid kuulma
ja meid viimaks puhtast armust õndsaks te-
gema. Nõnda mängides buddhalane ei saa nir-
vana lähedalegi. Tema lunastamine on ta ene-
se käes. Mis keegi külvab, seda ta lõikab.
Oma kuritöö palga eest ei saa ta kuhugile põ-
geneda ja tema hääteo väärtust ei või kellegi
võim hävitada. Lugupidamine olgu seesuguse
usutegevuse vastu.»

Tahtsin elujanu hävitamise kohta hakata
vastu vaidlema, kui mulle valgatas meelde meie
vana Aadam — ja ma vaikisin.

«Õpetus ja sellejärele elamine on kaks ise-
asja,» jatkas vanake. «Õhtumaalane õpetab,
hommikumaalane elab selle järele. Kiskuge end
lahti omakasu köidikutest, pöörge selg pahale,
istutage südamesse voorustegusid, halastust
ja armastust kõikide vastu ja püha äratund-

mise leek täidab te hinge valgusega. Te saate vabaks sest jampsimisest, et üksik inimene on ise olend, ise «mina». Nagu veepiisk merre nii ta langeb sellesse igavesse, suurde hingesse, mis täidab lõpmatuse ja kestab igavikust igavikku. Sääl asub ta igaveses kodus, taevalikus õndsuses, nirvana otsatus rahus.»

Snouck Hürgronje vaatas jälle taskukella. Ma ei hoolinud lahkumise märguandest, vaid pöördusin kõnelejale:

«Teie räägite küll suurest maailmahingest, millesse surematud hinged nagu veepiisad merre upuvad ja sääal igaveses õndsuses edasi elavad, kuid jätate ütlemata, mis suur hing ehk igaviku teadvus on. Kas on see jumal või on nirvana ehk mõlemad koos? Palun ütlege mulle lühidalt ja selgelt, kuidas teie usu alus õigeks peab: kas on jumalat olemas või ei ja kas inimese hing on surematu?»

Vanake kõneles rahulikult häälel:

«Õnnelik on see, kellele valu ei tee, kui ta kuuleb: Jumalat ei ole. Inimesele on Jumal kõik või ta ei ole midagi. Kellele Jumal on kõik ja ta ise on uusnimene, siis ei kohuta teda kuuldus nagu poleks Jumalat, sest tal on uus elu. Ja kellele Jumal midagi ei ole, ei kohku ka sel puhul, sest ta on uusnimene. Õnn sellele, keda see küsimus ei kohuta.

Teie usklikud, kes arvate jumalat tundvat,

tungige sügavamale, edasi sügavamale, et jõuda äratundmisele. Teie pole veel jõudnud sügavama sügavuseni, sest sääal puhkab Tema mitteolemine. Ja teie uskmatud! Tungige edasi: teie pole veel jõudnud äratundmiseni. Edasi sügavamale, veel sügavamale! Teie pole ju veel Tema olematuse sügavamasse sügavusse tunginud, sest sääal puhkab Tema olemine.

Inimene võib ainult mõelda inimlikult, sest mõtlemine on inimlik. Eks künta adraga ja niideta vikatiga? Kas ei peeta sõgedaks seda, kes adraga niitma ja vikatiga kündma läheks. Ader on kündmiseks, vikat niitmiseks, aga inimene mõtlemiseks. Sõgedad kõnelevad algusest ja lõpust; nad tahavad teada, kuidas oli alguses ja mis on lõpus. Algu ja lõpp on ajamäär ja aeg on inimlik. Mis pole inimlik, on väljaspool aega — see on igavik. Igavik pole aeg. Kes aga mõtleb: igavik on pikk, pikk lõpmatu aeg, see mõtleb jälle inimlikult, mis aga pole õige; sest mis pole aeg, seda ei või mõõta ajaga.

Sõge, kes küsid, kas sa oled surematu? Kui mõtled, et pärast surma elad edasi inimesena, siis mõtled valesti. Suremine on inimlikuolemise lõpp. Sinu inimesega suri aeg, mis on inimlik ja sa oled jälle igavikus, milles oled oled ja saad olema — sest igavik oli ja on ilhekorraga ja üheskoos alati. Kui elasid, siis

oli igavik aeg, mil algus ja lõpp. Nüüd oled sa igavene, sest kui sa kord olid, oled sa ikka. Aega ja ruumi võib mõõta, sest nad on inimlikud mõisted, igavik pole seda ja seepärast on võimata mõõta.

Mitmevõrdne sõge oled, kui unistad igavikust otsides sääl õnne. Oled heitnud enesest õnne siin, heitsid ta ka igavikus, sest ka siin on sinu aeg igavik, olgugi et võtad teda ajana. Kui maapäälne inimene ei leia õnne, siis ei leia ta iialgi: õnn on inimese õnn ja teda võib üks inimene tunda.

Õnnelik tõsiselt võib olla vaimus, mitte lihas. Mida enam püüda lihast vaimu poole, vanast inimesest uue tõsise inimese poole, seda enam jõutakse igaviku ja õnne poole. Teie tunnete endid olevat igavesed ega igatse enam õndsust. Kes igatseb seda, mis tal on!»

IV. Vanglas

Olles täitnud lühikese lahkumiskombe olime jälle väljas päikese käes. Tundsin eneses sügavalt imelise hurtsikuelaniku kõne mõju ja ei imestanud kaaslase vaikimist ega märganud, et sammusime otseteed oma korteri poole. Alles majaperemehe kõlav bassihääl äratas mu unenäost tõelikkusse tagasi.

«Olete hästi maganud?» hüüdis ta, suu ümber kerge pilkenaeratus.

«Ei,» vastas dr. Snouck Hürgronje kuivalt.

«Kahju! Hää uinak oleks kosutav teie reisiväsimusele. Nüüd soovite arvatavasti näha vanglat?»

Uuesti mängles varjatud pilge ta naeratuses.

«Palume, kui võimalik väiksema tülitamiseta!»

«Tohin paluda viis minutit kannatust.»

Kiiresti ta kadus maja seesmistesse ruumidesse.

«Kord valitseb maailma,» algas doktor kõnelust, kui olime kahekesi. «Meie majaperemes on siin käskija ja peame alluma ta soovidele. Nüüd olete õppinud tundma sõpra Djojo Negorot. Temasuguseid on siin teisigi. Nad kõik on vangid. Djojo on n. n. vabavang, tähendab: ahela-aastad on tal möödas; ta võib nüüd väljaspool okasaida sama sooõhku sissehingata nagu enne olles aias. Seesuguseid «õnnelikke» on veel. Kuid paratamatu tõbi ja hingevalu viib nad kõik saatuse lõpule, mille valitsus ja Tjilatjabi tappev kliima neile määranud. Halastamatu saatuse raudse käe alt pole pääsu. Mis paremat tarvis «paganatele», kes «Buddha kummardamisel ei aima kõige vähematki inimese kohustustest», tõendavad meie kuninganna ametnikud nagu mäletate vast ise. Asja kuulsite üht paganat, jätan teile vaba otsus-

tamise. Kui soovite, võin ka oma arvamise ütelda, enne aga valmigu teie iseseisev otsus.»

Majaperemees ilmus. Trepil ees seisis küünalsirgelt allohvitser ülemuse ees, käsi kõrva ääres oodates käsku.

«Teie viite mu külalised vanglasse,» seletas komandant käskivalt. «Nad tohivad näha kõik, mis lubatud. Mõistate? Öhtusöögi eel raport!»

Naeratades ta pöördus meie poole.

«Siin on teie juht. Oleksin meeleldi võtnud enesele selle kohustuse, kuid te ei soovinud. Kardan siiski, et leiate vähe vaatamisväärsust. Kuid vahest kaotate oma uudishimu. Ärge laske rikkuda hääd tuju. Nägemiseni!»

Veerand tunni pärast olime vangla okas-
aia vahel. Jaava vanglaelul on hoopis teistsugune kui Euroopas. Siin pole kindlusmüürega raudvõrestikku kongiakente ees, vaid küünitaolise suurema maja külge on ehitatud väikesed bambushurtsikud, nagu neid leidub igas külas kogu Indias. Neis elavad vagusalt, rahulikult riigikurjategijad ja poliitikavangid suure perena koos, õigemini lambakarjana, mida üksainus väravavaht aia sissekäigust valvab.

«Kas siisugune latirodu suudab vange hoida,» hüüdsin imestanult ja tahtsin selle tugevust katsuda.

«Pas op!» keelas vahisõdur astudes vahele teatava uhkusega.

«Siin on teravad okkad,» seletas meie juht, «mis kriimustavad ja elektrivool, mis võib saada surmavaks. Vangid mõistavad end hoida väärilises kauguses. Päälegi, mis viga siin niisugusel kollasel tõpral? Süüa küllalt, rotaniti (meie urvaplaastrit) ka parajal määrdul — mis tahab ta veel? Kus on parem? Põgeneda? Kuhu ja mil kombel? Enne kui põgeneja Tjilatjabi soodest välja saanud, on tal kümme korda rohkem tina kehas, kui harilikuks vagakstege-
miseks tarvis. Väljas seisab iga kümnenal sammul sõdur vinnas püssiga, et iga möödaminevat jooksikut maha lasta. Need lurjused teavad seda väga hästi. Elu on ikka elu, olgugi vangielu.»

«Läheb siis kõik nii libedasti?»

«Ükski koer ei haugata ja tabaja saab kiitva märkuse teenistusraamatusse vahva kohusetäitmise eest.»

«Aga kui möödamineja polnud sugugi jook-
sik? Ikka maha?»

«Palun, missugusel õigel inimesel on siin midagi otsida! Ainult suured võrukaelad elavad siin, kes oma vangistusaja ära istunud ja ahetateta ümber kolavad, kõik röövliid, põletajad, kõriloikajad ja veel pahemadki. Kes teel liigub on kindlasti põgeneja, karanud kaabakas.

Hoolt on kantud hästi, et paar mõistlikku arve-
õiendust mõjuksid ja näitaksid, kuidas neil põ-
genemiskatsel käsi käib.»

«Nendega ei käida ümber just pehmelt?»

«Kuidas pakk, nõnda talv! Vaadake neid
pakke sää! Nad soendavad end nagu maod
liival, kui kõht täis. Niisugune laisklejate selts-
kond, jalust ei saa ära!»

Ja nende sõnadega ta andis kõige lähemal
istujale tugeva jalahoobi, et see vingudes kä-
garasse kukkus ja kätele toetudes seina äärde
roomas. Teised vangid taganesid eest ja vah-
tisid tummalt maha.

«Oleksite pidanud hoobi andmata jätma,»
manitses mu kaaslane meie toorest juhti, kes
naeris tundes rahulolemist omast teost, ja siis
ta astus tõugatud vangi juurde.

«Sõber,» kõneles ta ärritusest väriseval hää-
lel, «käs hoop valutab?»

Vang tõstis pilgu. Ta kõhetusse tuhakarva
näkk, mis väljendas sügavat valu ja viletsust,
ilmus mingi ootamatu rõõm ja keeletu imestus.
Äkki ta kustunud silmad löid helkima ja väri-
sevad käed tõusid pikkamisi kaastundliku kõ-
neleja poole.

«Näevad mu silmad õieti?» hüüdis ta nõrga
murduva häälega. «Teie siin, valge usklik! Ei,
mu silmad ja kõrvad ei peta siiski, tõesti teie

olete, valge usklik. Allah olgu kiidetud! Önnis-
tatud päev on täna! Hing, ole rõõmus!»

Nüüd Snouck Hürgronje imestas omakorda.
Teravalt ta silmitses vanakese nägu, nagu otsi-
des tuttavaid jooni, kuid asjata: ta ei leidnud
mälestusele tarvilisi jälgi.

«Abdulla, valge uskliku sõber Abdulla,»
kõneles vanake vaevaltmärgatavalt naeratades.
«Ma ei imesta, et valge usklik ei tunne mind,
kel kuud saanud aastateks.»

«Abdulla, radja Amat ben Abdulla, kõr-
gus ise! Taevas tule appi! Teie siin! Kuidas
on see võimalik?»

Kibe ja valus naeratus lehvis Abdulla kui-
vanud huultel.

«Kõik on võimalik maailmas, mis täis häda
ja kannatusi, valge usklik. Allahi teed on mõist-
matud ja valgetel on võimsad poliüübi püüdekäed.
Kes neile pole meelepärane, selle saatus nae-
lutatakse Tjilatjabi elusate haa külge. Kõik
kaob maailmas . . . au, hiilgus . . . Önn on
kui suits, kui värske hommikune tuulepuhang . . .
Ka õnnetus kaob; haigus, viletsus ja vanadus
lõpeb . . . kõik saab otsa . . . Vägev Allah
teab, miks see nii on. Allahi nimi olgu kiide-
tud!»

Meie juht tammus ühelt jalalt teisele ja
pomises eneses, nagu oleks talle valatud külma
vett kaela. Ametlikul toonil ta tuletas meile

meelde, et tema kohus olevat meid juhtida, mitte pikki vestlusi kurjategijatega päält kuulata.»

«Teil pole seda tõepoolest vaja», vastas Snouck Hürgronje. «Tunneme oma kohust ja tahame hoolitseda, et ka teie õpiksite tundma õiget kohust. Pidage end ülal ametikohaselt ja ärge määrige oma au inetute jämedustega, nagu näitasite hiljuti.»

Ta pöördus jälle vangi poole ega pannud tähelegi enam juhti.

«Kuidas olete sattunud siia, sõber Amat ben Abdulla? Ma pole midagi kuulnud, ometi olen lugenud mõnikord ajalehti. Kas teie ei jutustaks pisut lähemalt?»

«Vähe on mul jutustada. Kõik on minust möödunud kurja unenäona, olgugi pikkamisi, õige pikkamisi. Allah kaitsku kõiki niisuguse viletsuse eest! Nagu nüüdsel ajal alatihti, tekkis tühiseid hõõrumisi valitsuse ametnikuga. Nõutakse võimatuid asju, saadetakse sõdureid riigi piiridesse... Vahekorde minu ja nende alamate vahel muutub põnevaks ja vaigistamis-katsed lähevad nurja... väike lahing... kuulutatakse kõrge verehind minu pää eest. Minu truud alamad ei taha mind välja anda ja nende nõul lasen enese põgenemisele meelitada, lootes aega paranevat. Aga aeg ei parane. Mu kraton (loss) lastakse puruks ja jaht algab minu ja mu perekonna päale. Mu truud alamad langevad üksteise

järele kuni tee pääsmiseks suletud ja lootus lõpnud. Valmistume viimasele teele. Aimate, mis see tähendab? Mu naised ja lapsed ilmuvad kõlge paremates riides, millised suutnud päästa; viimne palve, viimne jumalagajätmine ja nende kalliskividega kaunistatud krissid (põueoda) tungivad südamesse, juhitud nende oma kätest. Valukisata nad kukuvad teineteise järele oma vere sisse ja heidavad hinge. Mina, nende mees ja isa, seisan ja vaatan... Minu käsi on nagu kivistunud ja tõstetud kriss ei vaju südamesse, et verrega kustutada selle põlevat valu. Mu vaim oli läinud koos nendega ja ma ei tea, mis minuga sündis. Kui ärkasin, veefi mind ahelate pidi külast külla ja linnast linna kuni jõudsin siia, kus ootan oma otsa. See on mu saatuselugu — lihtne ja lühike. Radja Amat ben Abdulla riiki pole enam. Abdulla sugu on otsas ja pea ei ole ka teda ennast enam. Siis on kõik otsas. Võib olla mõned üksikud ellujäänud mäletavad veel oma radjat, et tema kurva looga uinutada lapsi magama. Pea needgi jutud vaibuvad ja siis on kustunud kõik — eluhiilgus, eluviletsus ja puruks tallatud süda...»

Ja kõneleja kahvatult palelt veeris üks selge pisar, nii selge ja puhas, nagu ei teaks mingisugusest valust kõnelda...

«Vaene sõber,» ütles mu kaaslane sügavasti

liigutatult. «Kui ma mõni aasta tagasi Kesk-Sumatra tundmatutes, teedeta põlismetsades metsikute suguharude kätte vangi sattusin ja mind lähenevate pidupäevade jaoks nuumati, siis Brahmasutra võimas radja päästis mu inimsööjate küüsisist ja andis mulle kaitset omas sõbralikus majas. Missugune rõõmus ja õnnelik elu valitses sel ajal radja Amat ben Abdulla kodus ja nüüd on radja jalagatõugatav ahelavang, kuna kogu ta pere meeleheitel võtnud eneselt elu! Keegi poleks suutnud seda ette näha! Mulle tulevad meelde noorusrõõmust ja tervisest säravad lastenäod. Silistades laste siidilokke, imestades nende silmade sügavust, nähes neid rõõmsatena vanemate keskel ümber tantsimas, tundsin enese olevat puhtamas, pühama hingeõhuga riigis. Ja, nüüd alles mõistan, mis mind sel ajal nagu pühadusega täitis: need väikesed olid kangelased! Saatuse on vali, hirmus vali!»

Vanake nikutas kinnituseks pead.

«Varsti on mööda kõik! Näete isegi, mis kaks õnnetusaastat minust on teinud. Teised minu vanused on kõige paremas meheas; mina olen neljakümnest viiest aastast hoolimata vana rauk. Südamevalu ja haigus on murdnud elujõu ja kaua ei suuda muljutud rind enam hingata. Olen rõõmus, et enne kui kõik kustub, oma sõpra näen. Ma näen juba vajuvat seda ööd. Allah kaitsku sind, valge usklik. Allahi nimi olgu kiidetud!»

Ta sirutas oma kõhetud mullakarva käed jälle dr. Snouck Hürgronje poole. Doktor hoidis neid, surudes kaua. Siis lahkusime sõnalausumatult. Igaüks meist tundis, et nägemine oli viimne. Tundsin, kuidas vari mulle vajus silmadele ja jalad pehmes liivas teed otsides komistasid.

«Ka mina olen süüdi ses sõnulseletamatus viletsuses, «kõneles Snouk Hürgronje viimaks tumedalt. «Lootuses teaduse salve teri koguda, panin uurimussaavutused kohusetruult kirja; ja alles nüüd avanevad mu silmad, et olen alandatud poliitikajuhtidele pimedaks tööriistaks. Tunnen enese alatu salakuulajana, kes maksu eest toimetab äraandmisi. Nägite ise selle vilja! Kui poleks olnud rumalat Hürgronjet, kes Sumatra põlismetsades otsis teid ja kirjeldas Brahmasutra riigi piire, rahva elu ja radja rikkusi, valmistas kaarte ja andis igasuguseid seletusi, siis vahest Brahmasutra troon püsiks veel tänapäev ja õnnetu vang elaks praegugi lugupeetud ja alamatest armastatud radjana omaksete keskel. Teate, sündinud lugu riisub kogu mu tööõõmu, sest tarvitatakse kurjasti seda, mis olen teinud puhtas, pühas teaduse vaimustuses. Ma pime, kes nüüd näen, kuid hilja! Olen nagu mõrtsukas, kes näeb oma ohvri silmi kustuvat!»

Püüdsin teda lohutada seletades, et ükski

teadusmees ei või vastutada, mis otstarbeks ta töövilja kasutatakse. Mõlemad viibisime praegu üleelatud juhtumise mõju all ega olnud ühest õiget trööstijat, teisest troosti tarvitajat. Ta kaebas vaid, misugust määratud viletsust teadus maailma saatvat, kui seda tarvitatakse kuritahtlitselt. Nõnda ta teenivat ainult omakasu ja pahelisi kirgi inimsoo õnne hävitamiseks, kuna teaduse vaimustus nagu pime laps unistavat õnne ülesehitamist. Needus seisvat niisuguse teaduse küljes.

Vaikides kõndisime edasi.

Vangid olid täieliku viletsuse varjud: kahvatud koltunud näod, aukuvajunud silmad, lohus meelekohad, haigusest lõdisevad liikmed — noorelt vananenud raugad. Niisuguse kehalise hävituse võis teha vaid sügav, kurnav hingeline kannatamine, vaigistamatu valu, otsatu ahastus ja meeleheide koos alalise toidupuuduse ja haigusega. Nende palavikust hõõgavates silmades ja jumeta nägudes võis lugeda alistumist möödapääsmatule saatusele ja kohutavat tuima rahu. Vabadusmõtted olid ammugi surmatud neis elusates surnutes, kõik õrnad hingeigatsused hävitatud ja iga side, mis vangielu endise õnnerikka eluga ühendas, kistud puruks. Ainult varisev keha elas veel ja vaarus haua poole, — hing oli ammu lahkunud — surnud... Ometi enamik säälsatest elusalt surnutest

olid isikud, kes kord juhtisid tuhandete pärismaalaste saatust ja ajaloo sepikojas oma tahtmise järele sepiitsesid ajalugu. Nüüd sama ajalooratas veeres purustades neist üle ja iga vähem vahisõdur mängis nendega oma tuju järele... Missugune pidi olema süütegu, millele järgnes säärane karistus? Nad olid julgenud tarvitada taevaandeid, mis Looja istutanud iga inimese hinge, et need idaneksid ja kasvaksid tugevateks. Nad olid arusaanud vabadusmõistest, vabalt mõtelnud ja inimeste orjamise heitnud kõrvale. Nad ei suutnud orjust pidada elusihiks, tagusid ise õnne, saatust — veeretasi ajaloorast. Mis pidid tegema valged isandad, kui nende kõrval veel teised isandad tahtsid valitseda? Oleksid need painutanud oma selga, löönud risti oma mõtted ja mõistuse, heitnud alla ja säädnud end iga tuuletaju järele — siis nende keha ei lõdiseks tõvest, vaid neid kataks rädalate asemel kuldse kraega ametniku kuub ja ahelate asemel auring kehva vanglatoidu asemel kallid road auraksid laual. Nüüd nad on kogu maapääle eluõnne ohverdanud ja kõik kaotanud, et keha ja hinge tapva vangielu täitmatusse hauda vajuda... pikkamisi, päästmatult...

Ka naisi ja lapsi puutus meile silma ses murdvas vanglaõhus. Suurem osa neist oli tul-

nud vabatahtlikult kaasa oma meeste ja isadega, sest vägivaldne omaksetest lahutamine käis neil üle jõu. Mõned üksikud olid ka vangid, kuid esimeste ohvritest sai vereohver. Tjilatjabi kliima ei tee vahet noore ega vana, süütu ega süüdlase vahel, vaid teeb oma hävitustööd iga elu kallal pikkamisi, aga halastamatu valjusega.

Seisatasime ühe lastekoloonia juures. Sääliõmitas pool tosinat last viie kuni kümne aasta vanuses palaval tolmusel liival. Sõnalausumatult ja liikumatult nad vahtisid nagu vangidki oma ette liiva sisse maha. Harva üks kui teine tõstis silmad, suured, kõnelevad, kartlikult paluvad, täis sügavat kurbust silmad, millel lapseröömud võõrad.

Dr. Snouck Hürgronje astus väikestele kannatajatele lähemale ja püüdis neid mõne lahke sõnaga elustada. Kuid nad taganesid arglikult, nagu kartes igalt valgelt jalahoope. Ainult üks neist oli jäänud seisma ja vaatas selgete lapse-silmadega nagu uurides kõnelejat. Äkki välgatas ta kaunis pruunis näos naeratus ning pöördudes seltsiliste poole, ta hüüdis tasa:

«See on onu Snouck, tema ei tee meile midagi.»

«Soo, sa ju tunnend mind, väike sõber?»

«Jah, nägin härrat mitu korda isa ja ema juures Indrapuras, teate küll.»

«Indrapuras? Aa, siis sa oled küll väike

Sastro, regendi Raden Pangeran Ario pojake?»

«Ei — Kromo, Sastro oli mu vanem vend.»

Tükike aega dr. Snouck Hürgronje silmitses last, keda näost võis pidada vanemaks, kui keha lubas oletada.

«Mis teed sa siin õieti, Kromo?»

«Ema tõi meid — Sastro ja minu — siia, et oleksime isal seltsiks. Samira jäi vedono Mas Reso di Hardjo juurde. Isa on siin vangis ja oli ikka väga haige.»

«Nüüd olete kõik neljakesi siin: isa, ema, vend ja sina?»

«Ema ja Sastro on juba ära, isa on veel siin,» jutustas poisike kurgu häälega, kuna suured pisarad veeresid silmist.

«Radenaju on Sastroga tagasi läinud koju ja sinu isa juurde jätnud?»

«Ei, liiva pääle — sinna, aia taha mere kaldale.»

Ta sirutas oma käekese värisedes mere poole näidates. Lattaia läbi võis näha liival üksikuid kivilademeid, nagu jaavalased haudade ehitamiseks tarvitavad.

Kohkunult Snouck Hürgronje küsis:

«Surnud?»

«Jah, mõlemad surid; enne ema, hiljem vend.»

«Vaene Kromo, oled isa ja õekesega üksi maailmas. Kus on isa?»

Laps pöördus ühe hurtsiku poole, mille madalal katusel oli kirjutatud suurte tähtedega: «Haiged III.»

«III tähendab neid haigeid, kellede voodist tõusmist enam ei oodata,» tähendas Snouck Hürgronje minu poole tasakesi. «Jälle üks BV¹ ohver. Igal sammul BV luupainaja, mis valitsuse kipub lämmatama. Kui palju verepisaraid on nõudnud see meeletu ametihullus!»

«Vii meid isa juurde, Kromo,» ütles ta siis poisikesele.

«Kui soovite, jah, aga ta ei kõnele kelle-giga.»

«Ole mureta, laps, küll ta kõneleb minuga.»

Pooliti umbusklikult, pooliti lootes poisike uuris kõneleja nägu. Siis helkis ta näos naeratus. Palju liigutavat lapserõõmu peegeldas ainuski lootuse välgatus! Ja ta hüüdis heledal lapsehäälel:

«Oh kui hää, kui ta seda teeks! Kui hää ja rõõmus oli olla Indrapuras. Nüüd pole ke-

1) BV (binnenlandsch ehk buitelandsch viand — sisemine ehk väline vaenlane) on saanud siin lentsõnaks, mille all mõistetakse igasugu vaenulist liikumist, olgu see maa rahva poolt või vägevamate võimude poolt väljastpoolt. Valitsus näeb seda tonti igas vabas liikumises ja mõtleb välja selle sumbutamiseks igasuguseid kaitseabinõusid. Elanikud pilkavad BV-ga valitsuse tondihirmu ja heidavad nalja, kuna valitsus BV ees väriseb.

dagi, kes kõneleks Kromoga. Tulge kohe, tulge mõlemad — aga ärge võtke kaasa seda sääli,» lisas ta kartlikult piiludes meie juhti, kes melega koos ei käinud, aga siiski tagant järele lonkis meid silmas pidades.*

Väiksel Kromol oli õigus, tema isa ei kõnelnud enam. Pisukeses hämaras ruumis märkasime umbes pool tosinat madalaid bali-bali-sid (laiad pingid) ja neil lamavat kolme inimese kogu, kuna kolm aset ootasid tühjalt uusi ohvreid. Kromo astus tasa kikivarbail ühe vileltsa bali-bali juurde ja ettevaatlikult puudutades lamaja kätt ta sosistas lapse huultega:

«Pa, onu Snouck on siin ja veel teine härra. Nad tulid sind vaatama. Kõnele nendega, pa, kõnele natukenegi. Kromo, sinu väike Kromoke, pole kaua enam kuulnud su pehmet häält, ja ta kardab ju nii väga vaikimist. Tervis tuleb jälle tagasi, jutt ja rõõm. . . Kõnele, pa, üsna natukenegi!»

Haige kustunud silmad eksisid nagu otsides ühelt teiselt, aga ei leidnud ühtki toetuspunkti. Nähtavasti ta lahkuvad meeled ei viibinud enam siin maailmas, milles tundnud kirjeldamatut viletsust, et isegi lapse pehme käsi ja härras palve ei suutnud teda äratada surmatarretusest. Meeleheitlikult laps viskus tema jahtuva keha kõrvale, surus ta luiseid käsi,

suudles ta mullakarva nägu ja sosistas tasa ja härdalt kõrva sisse:

«Kõnele isa, kõnele isa, onu Snouck on ju siin.»

Järsku surmatarretus kadus haige näolt. Ta silmades säras nagu midagi üliinimlist, selgitamatut õnne ja kurbust. . . Ta oli tulnud meelemärkusele. . . võib olla, viibides teise elu lävel, ta nägi mõlemaid elusid korraga — pikka maapäälset kannatamisaega ja ühtlasi saladuslikku sügavat rahu, millesse lahkuv hing elutormide järele vajub. . . Ta katsus enese ajada istukile, kuid ei jõudnud. Pika valusa ohkega ta langes tagasi kõvale asemele. Ta huuled liikusid, avanesid nagu kõnelemiseks, aga sõnad tardusid ja jäid kuulmata. Näis nagu valmistaks seesugune jõuetus surijale kurvastust: ta liigutused muutusid rahutuks, kartlikuteks ja avaldasid valu. Asjata ta püüdis sirutada käsi. Hellalt Kromo võttis ta käed, surus nad enesele vastu rinda, suudles tuliselt ja vajutas nad oma pää pääle, peites näo isa rinnale.

Tummalt seisime heitleva elu ahelate katkemise juures. Veel korraks tasane, nõrk õnesära elustas ta läiketa silmi ja valujooned suu ümber kaotasid endise teravuse. Nagu hõljuks imeline rahu läbi ta hinge, et kanda see ära teisse ellu, mis vaba maapäälsetest muredest ja valudest. Siis ta hingamine seisatus. . .

Hürgronje oli astunud ta aseme juurde ja hoides lahkuja käest kinni, kõneles tasakesi troostisõnu. Suri ja silmad avanesid veel korra. Sära neis tunnistas, et ta mõistis kõneleja lahkeid sõnu ja tundis rõõmu. Siis viimne eluläige kustus ja surmavari levis üle kangestunud liigete ja elutu keha. Elu oli kustunud väsinud kannataja kehas. . . Meie seisime laiba ees. . .

Sügav rahu ümbritses meid. Väike Kromo hakkas alles pikkamisi aimama vaikuse tähendust. Samuti ta ema ja vendki olid vaikinud ta käte vahel ja läinud hauda. . . Ainsa valukarjatusega, mis läbistas südame, ta langes kummuli laibale ja jäi lamama nagu surnu. . .

Valus, sügav, kisendav vaikus valitses väikeses ruumis. Aimates teised haiged vaatasid hinge pidades oma ette ega julgenud vähemagi hoigega rikkuda rahu pühalikkust. Nad teadsid, et tõsine silmapilk pole neistki enam kaugel, mida tõendas nende haigemaja III armugi.

Viimaks Snouck Hürgronje tõstis lapse ettevaatlikult isa jahtunud laibalt ainsa ruumis olevale pingikesele istuma. Laps lubas sõnalausumatult. Ta suured silmad vaatasid tänades häätegijale otsa, kuid ta huuled, milledest kadunud viimne verepiisk, ei avanenud. Troostisõnad jäid asjatuks: ta suu vaikis.

Õhtukell kajas ja nagu mõnitades rikkus trööstimatut surmarahu. Meil oli aeg lahkuda. Uksel seisev vaht tuletas meile käriseval häälel meelde, mis talle olevat ette kirjutatud.

Astusime lämmastavast hurtsiku surmahõust välja, kui äkki kuuldus meie kõrvu järsk valukisa, samane millisega Kromo isa laibale viskus. Meie sammud aegnesid. Kui Hürgronje käändus tagasi pööрма, juht astus talle teele ette ja ütles varjamata pahameelt:

«Sääduslik vangide vaatamisaeg on mööda, mu härrad. Loodan, et teie ei sunni mind sääduse austamist mõjuvamate abinõudega kaitsma hakata.»

Läksime. . . Kui rind väriseb inimlikust kaastundmusest, siis südameetu säädus talitab raudse käega. . .

V. Õhtusöögil

Õhtu venis pikka. Snouck Hürgronje oli veel sõnakehvem ja tusesem kui muidu. Nii-sugune surutud olek ei võinud muidugi majarahvale meeldida. Igatepidi nad püüdsid meid ladusasse jutuajamisse kaasa tõmmata, mis aga poolikult korda läks, sest doktor ei võtnud sellest osa. Mina omalt poolt katsusin kogu jõust iga rahutuse varju eneselt veeretada, kuigi läbielatud sündmused ikka veel võitmatu jõuga

rõhusid hinge. Mu kõrvus kumises vana buddha preestri manitsev kõne, mille vahele segas end Kromo meeleheitlik karjatus ja siis vaheldusid mu vaimusilmade ees korratumalt läbisegi kõik nähtud pildid kohutava loomutruudusega. Raske oli täita külalise kohust kerge rõõmsa jutlemisega. Alaline jutulõnga katkumine ei võinud majarahvale tähelepanematuks jääda ja laskis neid aimata, et meie südameid rõhus mingi isäraline raskus, mida üks meist ei katsunudki varjata, teine aga halvasti püüdis peita. Siis sinna põigeldes majaperemees tabas lõpuks meid õigest kohast.

«Teie ei ole vist leidnud palju rõõmustavat vangla vaatlemiskäigul?» algas ta viimaks veidistasaselt.

«Ei,» vastas Snouck Hürgronje äkki nagu ärgates unest. «Viletsus valitseb sääl . . . häda, kuhu aga vaatad, ja surm. Vana vapper Indra-pura regent heitis hinge meie silmade ees. Kromo, ta ainus ellujäänud pojakene, lamab vahest veel praegu ta laiba kõrval. Mis peab temast saama? Kes võtab ta oma hoole alla? Vahest võiks teda veel päästa. See peaks kohe sündima, enne kui Tjilatjabi kliima ta noore keha murrab ja vanglaõhkkond ta hinge mürgitab. Mis teeb valitsus nõtrade hääks niisugusel korral?»

«Mis valitsus sarnasel juhtumisel teeb on kergem küsida kui vastata,» kõneles majapere-

mees vastutahtmist. «Minu lühikesel siinviibimise ajal pole säärast lugu ette tulnud ega pole mulle antud ka mingisuguseid vastavaid eeskirju. Minu kohus on valvata, et need, kes siin on, siia jääksid. Kuidas keegi sattunud siia — pole minu asi. Kuida ma siin kuue päeva eest valitsuse üle võtsin, nõnda annan ta jälle edasi kaheksa päeva pärast oma järeltulejale. Nii läheb see ikka edasi. Ma ei usu, et kellelgi mu järeltulejatest tuleks pähe, selle väikese kelmi pärast kohuse piiridest üle astuda.»

«Tähendab, Kromo pärib surnud isa vangipõlve. Iga uus vangla komandant tulles ja minnes loeb üle oma lambad, võtab vastu ja annab käest, ilma et nende saatust temasse puutuks lähemalt. Nii kõik on täitnud kohuse, kuid lihtne õiglustunne ja õiguse tegemine saab selle juures kannatada.»

«Ja, armas doktori härra. Maailmas on rohkemgi vildakaid asju, mida meie kumbki õigesse vinklisse ei suuda lükata. Ka pole meie asigi. Regent Raden Pangeran Ario oli kardetavamatest isikutest, kes tegi valitsusele kohuseunustamisega ja vastupanekuga palju päävalu. Ta oleks võinud olla väga hästi lugupeetud ametnik, kui ta oleks paremini mõtelnud järele oma teguviisi üle. Valitsuse nõudmised on paindumatud, juba meie poliitika pärast peavad paindumatud olema. Et ta oma päevad pidi lõpe-

tama siin, pole kellelgi muu kui ta enese süü. Valitsus on ta naise ja lapsed tema enese ja nende tungival palvel siia lasknud tulla — ja on teinud selle vastutulelikkusega suurt hädä. Nähtavasti teie unustate, et vangid kui kurjategijad ise oma saatuse on ära teeninud. Kuigi lapsed ei ole otse kurjategijad, siiski nad on ometi võsud vana paha kännu küljes. Või usute, et neist kord niisamasuguseid isikud ei või saada, nagu need, keda nägite säääl vedelemas? Kas soovite, et valitsus inimese liigutuse ja pehmemeeelsuse pärast peaks taganema põhimõtetest ja kurjategijate lapsi sulgpätkades kiigutama, tõldades sõidutama või «seisuse kohaselt» helitama, et neist kasvatada tulevikus uusi kurjategijaid? Nii lühikest nägemist ei või ometi valitsusele kaela veeretada.»

«Minu arusaamisele seedimatu!» tähendas Snouck Hürgronje kuival.

«See on valitsuse seisukoht», seletas majaperemees edasi. «Sama seisukohta pean omaks võtma ka mina, kes siin pole muu, kui valitsuse käsutäitja. Teie vaatate asja pääle inimese seisukohalt, ja sellepärast ei või teile pahaks panna teie kaastundmust, mis risti vastu käib ametniku ilmavaatele. Kuigi mina mõtlesin niisama nagu teie, siiski ei aitaks see midagi, sest kohuse täitmine ei tunnista muud

kui eeskirja. Loodan, et seisukoht on küllalt selge ja pikemat seletust ei vaja.»

«Kahjuks liiga selge», vastas Hürgronje. «Lühidalt — võtan lapse oma hoole alla. Tohib ta homme tulla meiega?»

«Härra doktor, praegu ma ei või teile kinditada, kas siit vangi last välja antakse. Enne vaja selle kohta valitsuse hääksarvamist küsida. Asi kestab vähemalt mõne hää nädala. Minu aeg on enne otsas, nii ei saa teie last minu käest mingil tingimusel. Mul on väga kahju, et ma ei suuda täita teie soovi. Vahest homme või ülehommeme mõtlete isegi kainemalt järele ja tänate päälegi saatust, mis ei lasknud teid silmapilgu tuju järele korda saata üht väga kahtlast armutööd.»

«Nii peab vaene Kromo esialgu küll veel siia jääma», kõneles Hürgronje, jättes tähelepanemata komandandi viimase märkuse. «Siiski palun teid tema eest hoolt kanda nagu oleks ta inimene. Ta vajab seda oma kurvastuses. Kavange ei tarvitseks jalahoopidega teatavas kauguses hoida nagu nägime mõlemad paari tunni eest. Või seisab nii eeskirjades? Ei. Noh, siis vaadake ette, et teie alamad üle eeskirjade piiri kohust ei täidaks. Ja vaeselapse vangist väljanõutamise võtan oma pääle.»

Need sõnad olid öeldud nii teravalt ja manitsevalt, et nende piinlik mõju sai tunduvaks näh-

tavalt. Majaperenaine katsus peenetaktiliselt ähvardavat ohtu kõrvaldada ja lõpetas lauastumise püstitõusmisega, paludes meid võtta aset verandal maja ees. Ohuvahetus mõjus tõepoolest vaigistavalt ärritatud meeltele ja majaperemees algas rahulikult, peaaegu naljatoonil.

«Näed, naiseke, kuidas inimene võib eksida. Senini uskusin, et ma oma hoolde usaldatud vangidega üsna isalikult ümber käin, nüüd kuulen aga, et peaksin tegema seda palju rohkem isalikult. Hää, luban häämeelega. Muidugi, valitsuse eeskirjades ei seisa midagi jalalöökide kohta ega pole siamaani kostnud minu kõrva midagi niisugust. Meie sõdurid on karmid ja saavad valjusest sel kombel aru, kuid viga võib parandada. Annan teile oma mehesõna, et sarnane lugu enam ei kordu, nii kaua kuni siin minu võim maksab. Kuid pean tähendama, et pole just kerge valjuseta saada toime vangidega. Neil on imelikud iseäraldused, mis teevad mõnes asjas täiesti parandamatuks. Üldiselt nad täidavad haruldase täpsusega määrusi, kuid säälsamas järsku nad ei hooli mõnest käsust ja keelust kõige vähematki. Näiteks, vangidel on keelatud kõva trahviga koosolekuid pidada. Keeld aga on antud nagu kurtidele. Kindlasti teie ei usu kuivõrd kangekaelsed nad on. Nad teavad väga hästi, mis trahv keelust üleastumisel ootab, kuid teevad seda siiski ja lasevad

end kõige suurema südamerahuga karistada. Veaksin kihla, et nad veel täna öösi ühe vana-kese juures, kes ahela-aja ära istunud ja vabama valve all väljaspool vanglat elab, kokku tulevad — täna on just iseäralik püha — ja homme vara küsimata tulevad nõudma trahvi. Võite olla oma silmaga tunnistajaks, kui soovite. Mis ütlete niisugusest loost?»

«Ja, see paneb valgeid imestama, aga pole muud kui pärismaalaste õiguse kohusetunne, tema aadlikkus. Võite olla julge, et neil koos-olekutel midagi ei sünni, mis kardab keeldu. Niisugused keelud ei trehva märki ja oleks parem kui nad jääksid andmata. Kahju, et valged pruunide vastu nii nõrgaks end tunnistavad. Kessleri müts on niisugused säädused, mida Tell ei kummarda, aga trahvi võtab vastu siiski. Jaavalaste tõsine aadlikkus seisab kõrgemal teie keeldudest ja trahvidest. Teie karistused ei alanda teda, teie kiitused ja autähed ei tõsta teda. Vangid ei ole need õnnetud, kes ahelates kõnnivad, vaid need on vangid, kes meile sepiitsevad ahelaid. Aadel ei tunne ahelaid, — ahelasepad ei tunne aadlit.»

Iseäranis majaperenaist näis huvitavat seesugune kõne. Äkitselt ta silmis paistis niisugune läige, mis hariliku lihtsa näo muutis lusaks. Veel ei võinud taibata, kas ta oli kõneleja poolt või vastu, kuid oli tekkinud

ärevus, mis ka mehe näolt selgesti peegeldus.

«Mu härra», hüüdis majaproua elavalt, «kas peate jaava aadlist tõesti nii suurt lugu? Olen ennegi tema kohta kuulnud kiitvaid otsusi, kuid mulle pole palju silma puutunud. Tõsine aadel sõna sügavamas mõttes võis tekkida minu arva-tes ainult sääli, kus kõik eeltingimused olemas, nagu haridus, kombelik elu ja usk. Kogu hommikumaa rahvaste keskel need kolm päätingimust pole jõudnud iialgi nimetamisväärt kõrgusele, kuidas võiks kõnelda nende viljast?»

«Mevrouw, vabandage, Hommikumaa on just hariduse, kõlbluse ja usu häll. Kõik, mis sel põllul tänapäev seisab, tuleb Hommikumaalt.»

«Pean tunnistama, et see, mida tõendate, pole mulle üksi uudis, vaid näib ka väga võimatuna. Kui meie seda ka maksvaks tunnistame, siis häll on ikkagi midagi muud, kui mehe-ea tööpõld. Inimsoo häll kiikus küll Aasias, hää. Aga Euroopas kasvas hälli kodanik meheks. Haridus, kõlblus, usk, aadlikkus on mehe voorused, — kes hakkaks neid lastelt ootama?»

«Keegi. Teil on õigus. Aga teie eksite, kui arvate Aasia elanikke olevat jäänud mähkmetesse. Teie olete Euroopa ja meieaja laps, sest pea kogu Euroopa mõtleb praegu nii. Kuid aasia haridus ei ole jäänud mähkmetesse, vaid

on jõudnud niisugusele seisukohale, mida Euroopa meiepäevil ei tunne.»

«See on liialdamine, fantaasia, illusioon. Vaadake enese ümber ja teie leiate Aasia rahvad peaaegu metsikus olukorras, kus pole jälgegi hariduse viljast. Vaevalt leiate siit ja säält mõne jälje kunsti algusest. Inetud ebajumala kujud on kõik, mis nad on loonud. Ah, ärge kõnelege india teadusest, kunstist, usust ja aadlist. Niisugustest mõistetest ei või India rahvastel palju aimu olla.»

Natuke aega Hürgronje vaatas uurides majaproua lõkendavasse näkku. Puna sobis ta muidu kahvatanud palgedele väga hästi ja andis talle noorusliku, ühtlasi pisut ärritatud ilme, mis valmis osavõtma igast vaidlusest.

«Ilmavaated on kui moeasjad või paremini, nagu külgehakkavad haigused, mis levivad seltskonnas. Praegune moeasi on euroopa haridus ja ristiusk. Kes selle ilmavaate ebajumalat ei kummarda, ei maksa täit meest. Loomulik, et teiegi ujute selle vägeva voolu sees. Teie armastate vaidlust, kuid kas ka siis, kui õigus ei jää teie poole? Hürgronje on olnud alati paha vaidleja ega oska palju viisakust, et jätta õrnemast soost vastasele õigust. Sellepärast on vahest parem, kui meie vaidlema ei hakka. Iga mõistlik vaidlemine nõuab ju ka natuke asjatundmist. . . »

« — mida minul muidugi ei või olla. Aga teie käes seisab ju võim kiskuda lahti kinnised silmad ja teha nägijateks pimedad. Naisterahvastel üteldakse olevat loomulikku mõistust või tõendakse seda ainult viisakusest? Kuigi ma ei tea palju, siis ärge sellepärast mu arusamise pärast pahandage. Palun, seletage meile, millele teie põhjendate hommikumaa haridust? Mind huvitab väga.»

«Meie kõnelesime aadlist. Selle all mõistan tõsise südametunnet hariduse, elupõlvede pikkuse kasvatuse vilja, mis avaldub puhtinimlikkudes tegudes ja kõrges mõtteviisis. Niisugune aadel on vankumata kindel, ta on edasi päritud ja pärandatud põlvest põlve, verre sündinud ja iseloomuks valminud aus, õige ja kõrge mõtteviis, mida ei suuda anda ühe-kahe põlve kasvatus. Juba aastatuhandeid tagasi elas Indias mehi, kes tegid oma ainsaks eluülesandeks tõsise inimsuse. Nende kõrge pärandus elab veel täna India rahvaste keskel ja võite leida igal pool, kus puutute kokku selle vana auväärse soo järeltulijatega. Ärge vahetage nende aadlit meie seltskonnas mõistetava aadliga, vaid see on tõesti kõrgem aste inimese vaimlisest kasvatusest, tõsine inimene, inimsus. Niisugune on india aadli alus, kestvus ja jäädavus; tema teadus, usutunnistus ja lunastus.»

«Huu, missugune mõistete lend! Mu nõrk

mõistus ei ulata sinna ligi. Kas teie ei sooviks lihtsamalt kõnelda? Tahan kuulda kikiskõrvul.»

«Kui vaevaks võtaksite India rahvaste haridusjärge ja seletust lunastusest tundma õppida, siis leiaksite isegi kõigi nende küsimustele vastuse, missuguseid nüüd esitate minule. Ja veel palju rohkem. Mäherdusi varandusi peitub juba üksi buddha usuõpetuses! Buddha ei ajanud usku teadusega ega teadust usuga tülli, vaid ühendas nad. India rahvad olid maitsnud teaduse vilja, neid ei rahuldanud enam lapseline usk, — nad tahtsid teada, mitte ainult uskuda. Kui meie kuulsad euroopa kultuurrahvad alles kivikirvestega ehitasid vaihurtsikuid ja nuiadega käisid karujahil, siis juba india targad istusid maailma mõistatuste kallal ja filosofeerisid olemise ja olematuse, kõigi asjade algpõhjuse, jumaluse, ilmotsatuse, maailmahinge, kaduvuse, surematuse j. m. üle. Juba 2697 aastat enne Kristust mõisteti Hiinas päikesevarjutust ja 1100 aastat e. Kr. maakera telje seisuga päikese vastu välja rehkendada. Vanad hiina, india, egiptuse ja kaldea rahvad kaugel Hommikumaal olid tähe-teaduses kaugemal, kui Öhtumaa haritud ristiusurahvad 4000 aastat hiljem. Meie juures pidi sündima alles 17. sajandi keskel Kopernikus, kes maailmamuna lõhkus. . . India preestrid õpetasid maailmade kalpasid¹⁾, nagu ene-

¹⁾ maailma sündimise ajajärgud.

sestmõistetavaid maailmade loomise ajajärkusi tundma, kuna meie preestrid tänapäevanigi ei saa üle juutide muinasloost ja lasevad rahuga seista päikese Gibanonis ja kuu Ajaloni orus israelilaste verejanu kustutamiseks, ilma et tuleks vähematki segadust taevakehade igaveses liikumise sääduses, kuna teadusmeeste seas alles vaevalt rohkem kui 100 aastat tagasi Laplace esmakordselt tuli seletama loomulikku maailma loomislugu. Ja, ja, meie haridus on taevani ulatav, mis maksab selle kõrval india oma, pimedate paganate «vaimu sõgedus»?!»

«Aga kuidas nad tulevad siis pagana usu, ebajumalate kummardamisele, kui neil tõepoolest on saavutatud niisugune hariduse aste?»

«Puhas buddha usk ei teegi seda. Ta ei kummarda üldse ühtki jumalat, vähem veel ebajumalaid, mida tal päälegi ei ole olemaski. Buddha järelkäija teenib inimsust, pühitseb kogu oma elu vooruse tegudele, hinge puhtusele, enese täielikumaks saamisele ja lunastab end oma jõuga, ohvrita, patukahetsemiseta, ilma palveta kannatamiste ahelast, valjust karma¹⁾ säädusest. Ta seisab oma tegude mõju all, millest teda ei päästa ükski maapäalne ega teavane võim ega või muuta karma säadust, tema tegude vilja, ei suuremaks ega vähemaks

¹⁾ põhjuste ja mõjude ahel.

Keda ta peab siis paluma? Ja mistarvis? Mis selle juures on langenud ebajumalateenistuseks, on mõistmatute inimeste lisandus, nagu on leida igas teiseski usus, kus ei mõistetud usu kõrget mõtet ja sellepärast katsuti teha lapsikult arusaadavaks.»

«Aga just õigust meie usk mõistabki hukka», vaidles majaproua nagu järele andes. «Elus Jumal valitseb ometi maailma ja Tema ees ka paganad kord nikutavad põlvi, kui missiionitöö edeneb.»

«Kui ta edeneb! Missionäärid tulevad ja lähevad, nende kannul maid ahnitsevad riigid, — verd voolab küllalt, aga taevale lähemale nad viivad vaevalt. Ristiuse teed on jätanud paraku ikka verejõgesid ja suitsevaid ahervarsi; tuliriidad ja piinakambrid olid versta-postideks vereteel, kus mängiti kergemeelselt inimeste eluga. Nõnda on levitatud armuõpetust! Sellevastu buddhausk vajus üle maailma nagu ainus määratu rahu ja rõõmu laine, ilma tule ja mõõgata, ilma verevalamiste ja vandeta; nõnda levis paganate õiguse õpetus, mis juba püsib kakskümmend sajandit ja mil viissada miljonit tunnistajat. Missugust teist maailmausku võite talle kõrvu säädida? Vägivald ei võida taevariigi. Taevatee on rahulik enese täiendamine, puhas elu, õiguse tegemine, õiguse säädus. Kahju, et ristiusk pole

käinud seda teed. Õiguse õpetus on teinud rohkem kui armuõpetus. Ole õiglane ja ela tõsise inimesena, siis pole tarvis kerjata armuandeid.»

«Teie kõne paneb kohkuma. Peaaegu see pole enam ristiinimese kõneci. Kas teie ei usu ristiusu ja missiionitöö õnnistust?»

«Kõnelen kui inimene, mitte nagu ristiinimene, muhameedlane ega buddhalane, kelledest ühteviisi pean lugu. Kas ristiusk teeb inimesed paremaks? Kas teie pole kuulnud, et missiionäärid muhameedi või paganausu maades ei pööra neid, kelledega neil igapäev tegemist? Näiteks, oma teendrei? Nad ristivad naabri teendrei, aga omad jätavad ristimata, või kui need pööravad ristiuku, siis nad ajavad need uued ristitud majast minema. Mispärast siis, kui inimene saaks ristimisega paremaks? Kui nad näevad, et nende töö ei kannu hääd vilja, miks nad siis ei puista tolmu jalgadelt ja ei pööra koju tagasi! Kas nende jumalik meister ei ütelnud nii? Kahju, et nad tahavad õpetada sääli, kus neil oleks õppida. Nõnda nad jäävad teades või teadmata tööriistadeks poliitika võimu käes ja teenivad hoopis teist isandat.»

«Doktor, vaadake ette,» manitses majaproua pooliti paludes, pooliti nalja toonis, «mina olen missiionääri tütar ja tunnen veidi-

kene ka missionäri elu ja aateid, rõõmu ja kurbust, ega või sellepärast olla rahul teie väitega. Jätame vaidluse. Ütelge mulle parem kust olete võtnud niisugused mõtted, mis siin esitate? Kuigi ma palju liialduseks pean, siis kaunike osa jääb, milledele ei või keelda imestust ja huvitavust. Kahju, et ei jää teie siia kauem, tahaksin häämeelega teie õpilaseks hakata. Mis on suurepärane, seda ei tohi salata. Ma pole kuulnud veel kunagi midagi sarnast.»

«Teie olete minust paremate õpetajate ligidal. Siin elab vangla kõrval vana Djojo Negoro, keda teie mees vahest tunneb. Laske teda enesele juhatust anda. Kui teie sügavamale ei taha tungida, siis hoidke parem eemale. Pinnapääline teadmine segab ainult. Parema olgu üks kooskõlaline ilmavaade, kui mitu teineteisega riius olevat, ka sel juhul, kui esimene oleks vale.»

«Teie nimetasite Djojo Negoro't? See on ahela-aja äraistunud vang. Ma tunnen teda. Kas võib see vanake tõesti nii huvitavatest teaduslikkudest küsimustest kõnelda? See oleks ju ülitore!»

«Mu sõber võib tunnistajaks olla,» ütles Snouck Hürgronje minule tähendades.

«Teie, mu härra, olete kuulnud teda?» küsis majaproua mind imestanult vaadates.

«Mul on au, mevrouw. Djojo Negoro on

tõsine filosoof. Tema käest võib tunni ajaga rohkem õppida, kui sületäie paksude raamatute lugemisega aastate jooksul.»

«Oo, teda tahan kuulda. Eks ole, meheke, sa lubad ometi, et lasen kutsuda imevanakese majja? Homme juha, enne kui härrad lahkuvad. Ma vajan nende abi, sest mu keeleoskus pole suur. Kas võite jääda kauemaks?» lisas ta äkki pöördudes minu poole. «Ah, jääge kauemini, leppige kauem kehvusega, mis Tjilatjap teile võib pakkuda. Teeksite mulle suurt rõõmu. Teie seletused, härra doktor, on kõigist hoolimata ometigi nii uued ja huvitavad, et sügavamalt tahaksin tutvuda niisuguse julge ilmavaatega. Noh, mees, aita ka paluda!»

Kuid mehe tusesest näost oli õige selgesti märgata, et talle ei meeldinud ta abikaasa tuju. Sunnitult naeratades ta ütles:

«Kui meie auväärt külalised meid tahaksid austada pikema külasolemisega, rõõmustaksin muidugi südamest. Aga sa ära hakka neid kohe tülitama oma tujudega. Niisama ei kõlba just hästi, kui sa tahad hakata ahelavangidega konverentse pidama. Sa ei matakas ainult enese lugupidamise, vaid kõigutaksid ka rahva lugupidamist valitsuse võimu ees. Päälegi, kuidas kõlbab niisugune ekstravagantsus kristliku missionäri tütre vaimlise kasvatusele? Mis su väga isa ütleks selle kohta?»

«Ära põlga ühtki inimest välimuse ega seisuse pärast — need olid tema sõnad alati ja sedasama ta ütles ka nüüd», vastas majaproua rahulikult. «Ta on nõudnud alati tõde ja ei keelaks mulle ahelavangidega läbikäimist, kui nende südames elab midagi inimlikku... Kas lähete vahest täna veel nende öösisele koosolekule?» küsis ta äkki meilt.

Hürgronje vaatas küsivalt minu poole. Tumma päänikutamisega andsin mõista nõusoleku. Peaaegu elavusega ta vastas:

«Paremini meie siiatulek poleks võinud juhtuda. Vabad vangid, kes elavad väljaspool vanglat, peavad vist jumalateenistuslikku koosolekut, mis on kuulamisväärt. Meie ei taha muidugi nii haruldast võimalust jätta kasutamata. Buddhausu ilmavaate tundmaõppimine ongi meie reisi otstarve. Peame kohe asuma teele; aeg on üsna hiline.»

Ta tõusis, hoides käes uuri ja soovis kergelt kummardades majarahvale hääd ööd. Noor majaproua seisis veidi nõutult, korda mööda igaihele otsa vaadates nagu tahaks midagi ütelda, siis aga surus ta ruttu mu kätt ja ütles iseäralikult naeratades: nägemiseni!

Mõni minut hiljem olime teel.

Kuu heitis hõbevalgust viletsatele hurtsikutele. Meri hiilgas nagu igaviku peegel kuu selgetes kiirtes, ja nagu unistades kohises otsatu

sügavas öörahus, mis ümbritses meid. Ometi, pühaliku rahuvaiba all oli varjus nii hirmus palju kannatamist, valu, ahastust ja põletavat leina, mis oli näidanud meie päevane reis. Või suutis öörahu, üks paljudest troopika suurtest imedest, mis nagu paradiisi aimus värises hinge sügavuses, kinkida unustust unehõlmas kõigile õnnetumatele?

VI. Ühe pagana jutlus

Peatusime Djojo Negoro majakese ees. Läbi avatud ukse vilkus nõrk õlilambi leegike, mille vaevalisel valgusel üksikud varjukogud liikusid. Meie koputamisel üks vari lahkus teisest ja lähenes meie poole lävele. Häälest tundsim sõbra Djojo Negoro. Esimene küsimus oli, kas täna peetakse koosolekut, ja kui olime saanud jaa-lava vastuse, siis küsisime, kas meie tohiksime võtta osa.

Pärast lühikest arutamist vanake palus meid astuda sisse. Võtsime istet kõrval puupingil pimedas nurgas ja jäime vagusi ootama. Ainsa lambikesse kõrval, mis andis rohkem suitsu kui valgust, liikus haak-ristikujuline ratas — svaslika, igavese saamise, keeramise, kõigi asjade muutumise, olemise sümbool, mis pandi liikuma aääl, kus «õpetuse vanger» veeris. Krislikud mis-

sionäarid nimetavad seda «palveveskiks», et teha naeruväärseks svastika pöörlemist ja tuletavad meelde sellejuures ka valget elevanti. Sarnaseid ususümboole on ju meilgi, nagu rist, tall ja karikas. Päälegi sümboolika mängib usu-elus üldse silmapaistvat osa. Tuletame meelde muhameedlaste poolkuud, juutide seitsmeharulist lühtrit ja härjasarvi põletamisohvri altaril, egiptlaste püramiidi ja sfünksi, kreeklaste kolmnurka ja tuleleeki, germaanlaste Donari vasarat, ronka ja hobust, siis me ei naera enam buddhalaste «palveveski», pöörleva ristratta üle. Kusagil pole ju seisakut: kõik liigub, käib ringi, sünnib ja sureb, sünnib ja sureb jälle uuesti — lõputa ringkäigus, nagu kujutab kõige õigemini vee-
rev ratas. Kogu maailma elu on otsatu voolamine, ringkäik, samsara — sündmuste ahel, mille välised lülid üksteisega on needitud kokku. Sündimises peitub surma idu, surmas idaneb elu. Samsara on igavene ringjooks, svastika — samsara sümbool.

Mõned inimkogud istusid liikumatult põrandal. Viibisime nagu elutumate kujude keskel. Ainult üks ja teine pööris silmad küsivalt meie poole. Djojo Negoro rahustas neid, nimetades meid oma sõpradeks. Meie olevat tulnud buddhausu tundmaõppimise pärast siia, mispärast täna tulevat jätta harilik enesepöörmine (jihina, meditation) ja arutada ainult liht-

samaid algmõisteid. Vahest nimetaksid valged sõbrad ise asju, mille kohta nad sooviksid teada valgustatud Buddha järelkäijate seisukohta.

Ta vaatas Snouck Hürgronje ja minu poole, oodates vastust. Vastuse asemel Hürgronje küsis minult, mis ma täna tahtvat kuulda. Olin sunnitud määrama kõne teemi. Tähendasin, et auväärt Djojo usu põhimõtete kohta juba seletusi on annud, nii et võiks minna printsiipidelt üle üsna igapäevaste eluküsimuste juurde, näiteks, mis õige Buddha järelkäija nõuab kaaselanikkudelt ja missuguseid kohuseid ta säeb enesele nende vastu? Aga pääle selle endastmõistetavalt mind huvitab kõik, mille üle nad kõnelda aga tahaksid.

Nii Snouck Hürgronje kui Djojo Negoro nikutasid nõusoleku tunnistuseks pead. Viimane kõneles ühe teise vanakesega, kes tema lähedal oli aset võtnud, natukene aega tasasel häälel nagu pidades nõu. Ka dr. Hürgronje segas end viimaks nende kõnelusse, millest nii palju mõistsin, et kõneldi sanskriti keelt.

Kui kõnelus vaikis, kohutas mind ümbritsev hauavaikus. Jalad risti, käed süles, sõrm sõrme vastu litsutud, vagusasti viletsuse kogud istusid liikumatult, tummalt vahtides maha, hingamistki hoides tagasi, nagu oleks kadunud nende kehadest eluõhk ja tabanud surmatarre-

tus. Vahetevahel kajas rahu sekka kalongide (lendavate koerte) jahikisa ja lambi leegike võbises nagu kustudes, mille tõttu varjud hakkasid tantsima. Mind valdas tundmus, kui oleksime suures hauas surnute keskel, kes pikkamisi vabanevad tarretusest ja vaimutunnil hakkavad tantsima. Ma ei teadnud, kas pidin kohutavat rahu ja kustumisepilti imestama või kartma. Vaatasin Hügronjele otsa, lootes teda mõistvat mu küsimust, kuid tema istus sama vagusi nagu kõik teisedki. Sumbunud õhk toas ähvardas matta mu hingamise ja süda hakkas rahutult peksma. Nägin nagu pool unes kaht naisterahva kogu tulevat uksest sisse ja vaimukergelt kaduvat meie vastas seina lähedale pimedusse. Kõik sündis nii vaikselt ja väiksema kahinata, et keegi polnud märganud midagi. Püüdsin tungida läbi pimeduse ja arvasingi viimaks olevat leidnud otsitavad kogud, kuid nad paistusi nii varjukujulistena ja viirastussarnastena, et võisin pidada neid hästi neid mõttekujudeks või uneviirastusteks, kui tõsisteks olevusteks.

Järsku hakkas svastika, samsara igavese ringkäigu sümbool nagu nägematust käest juhitud, pikkamisi pöörlema ja sügav hauahäälikõneles pikka ning selgelt:

«Om, mani padmê hûm. (Tõesti, kalliskivi puhkab lootuslilles, aamen.)

Minu eeskuju on Buddha.

Minu valgustus on dharma (Buddha õpetus).
Minu varjupaik on sangha (Buddha kogudus).»

Veri valgus mulle pähe ja seletamatu tundmus pani mu värisema. Kõik istujad viibisid samasuguses tardunud rahus ja ma ei saanud, kui teravalt ma ka otsisin, sugugi arvata, kes neist kuuest (niipalju neid oligi) kõneles. Djojo Negoro ei olnud see vististi mitte, sest tema istus otse vastu tulevalgust ja kergesti võis näha ta nägu, mis püsis liikumatuna.

«Om, mani padmê hûm,» algas kõneleja uuesti. «Tõesti, valgustus hingab südame puhuses, aamen. Pea enesega nõu, oh inimene, ja mõtle, mis tarvis sa elad. Tunne oma jõudu, tunne oma nõrkust, siis leiad elukohused, mis juhivad sind su tegudes ja annavad teedele sihi. Ära kõnele ega toimetage enne kui oled kaalunud oma sõnad ja teod, ja katsu hoolega läbi iga samm ja siht, mida tahad astuda, siis taganeb kaugele sinust õnnetus ning häbi jääb tundmatuks su majale. Mis võtad ette parema äratundmisega, tee kohe teoks ja ära lükka õhtu pääle, mis võid teha hommikul. Ainult käesolev silmapilk on sinu oma; eesolev aga seisab tuleviku süles ja sa ei tea, mis ta sulle toob. Kes on see, kes enesele kogus vara, kes tõusis võimsaks, kes kandis aukuube, kellest kõneldi kiitvalt maal ja linnas, või kes

istub kuningale nõu andmas? — See, kes peletas välja omast majast laiskuse, ja hüüdis pehmeelu armastusele: minu sõber sa ei ole! Ta tõuseb vara üles ja läheb hilja voodisse; ta harjutab vaimu tähelepanemises ja hoiab mõlema — nii vaimu kui keha — tervist. Laisk on iseenesele koormaks. Tunnid ripuvad raskelt ta käte küljes. Ta keha läheb kiduraks tegevuse puudusest; ta vaim vajub pimedusse... Tõuse üles põrmust, millest sa oled loodud ja juhi oma sammud sinna poole, mis kiiduväärt! Kiiduväärt on kõik, mis sind viib su enese äratundmisele ja tõe valgusele. Puhastage südamed ja nõudke tõe! Õppige tegema vahet enese mina ja tõe vahel! Tõde on ülikõrge ja ülikaunis. Ta võib teid päästa kõigest kurjast. Maailmas ei ole teist lunastajat kui tõe. Lootke tõe pääle, ka siis — kui teie ei suuda teda mõista, kui tema magusus näib teile kibe, kui ta teid koguni kohutab hukatuses. Tõde on kõige parem nii nagu ta on. Keegi ei suuda teda muuta, veel vähem parandada. Usalda tõe!

Buddha, see valgustatu, on meile õpetanud neli suurt tõe:

Sündimine on kannatamine, vanadus on kannatamine, haigus on kannatamine, surm on kannatamine; ühendus sellega, mida vihkame, on kannatamine; lahkumine sellest, mida armas-

tame, on kannatamine; saavutamata seda, mida ihkame, on kannatamine; lühidalt: kogu elu vilekordne kõide olemise külge on kannatamine. See on esimene püha tõe kannatamisest.

Mis on kannatamise sünnitaja? Tõesti, see on trishna — elujanu, mis loob uusi eluvorme ja viib sündimisest sündimisele; iha, mis ajab taga isiklikku lõbu, otsides täitmist kord sellel kord teisel näol. Ta on kirgede iha, omakasu, ahnus isikliku tasu ja õnnistuse järele, olgu siin või teises ilmas. See, vennad, on teine püha tõe kannatamise põhjusest.

Kannatamise kaotamisele viib täielik elujanu hävitamine, kõigi ihade täielik lõpetamine. Peame võitma elujanu, heitma ära enesest ja mitte sallima teda enestes. See on kolmas püha tõe kannatamise kaotamisest.

Lunastusele viib püha kaheksajärguline rada: õige usk, õige teadmine, õige sõna, õige tegu, õige elu, õige siht, õige mõte, õige iseneses olemine. See, vennad, on neljas püha tõe teest, mis viib kannatamisest lunastamisele.

Elu on kannatamine. Häda ja ahastus on iga inimese osa, kes iial on sündinud. Sellepärast ehita varakult vaimu julguse ja kannatamisega, et suudaksid kanda oma osa viletsusi. Kurbus on sinu loomulik saatja; rõõm on võõras ja viibib harva ega iialgi kaua su

katuse all. Mure tuleb sulle külaliseks tihti, rõõm aga harva. Hädad ja kannatused tulevad iseenesest, rõõmud peavad saama ostetud. Ahastus pole segatud, kuid rõõmul ei puudu kunagi osa kibedust. Tihti põgeneme ise rõõmude eest. Kui meie neid ostame, kas ei maksa nad rohkem kui nad on väärt? Tark ei pea jahti õnne tujude päale, sest teda ei joo- vasta õnne, magusus ega murra õnnetuse suu- rus. Kannatamiseks sa sündisidki maailma, sest see on sinu olemise iseloom, su loomu iseäraldus. Viletsus elab üksi su rinnas, väl- jaspool sind pole temast leida jälgegi. Võida oma kired, heida enesest isiklised ihad, vabasta end elujanust — ja sa vabaned viletsusest ja kannatamisest.

Sa ära puuduta elu kurjategija käega. Nagu õrna koidu hele loit lõokesele, nagu vaikse öö kosutav rahu magajale, nagu mesi mesilasele, nii elu on inimese pehmele südamele. Olgu ta hiilgav — ei pimesta; olgu ta pime — ta pole siiski meeldivuseta; kui ta on magus — ei saa temast himu täis; kui ta on rikutud — hoitakse tast siiski kinni. Kus see on, kes tunneb tema tõsist väärtust?

Õpi lugu pidama elust nagu ta on ära tee- ninud, siis sa oled tarkuse lävele lähedal. Ära mõtle sõgedaga, et ei ole midagi ülimat; ära usu ka seda, kes ütleb olevat enese targa ja

õpetab põlgama elu. Armasta elu, mitte tema enese pärast, vaid hää pärast, mis sa temas võid teha teistele — sest häätegemine on sinu võimuses. Kus puudub hää, sääl on paha. Ära unusta karma säädust, mis kõik su teod — alates mõttest — tasub teenistuse järele. Iga- üks lõikab oma tegude vilja. Kus kõige vähem karta paha, sääl ole valvas, et hädahoit ei va- ritseks sind. Kui sul on õlgedest ase, siis maga julgesti; kui sa otsid aset rooside pääl, siis hoia end okaste eest!

Hää surm on parem kui paha elu. Püüa nii kaua elada, kui sa pead, mitte nii kaua, kui aga võid! Kuni su elu teistele on väärt rohkem kui su surm, seni on sinu kohus hoida alal oma elu... Ära kaeba lühikese aja üle, sest su päevadega lühendatakse ka su mured. Arva maha oma eluajast kasutu jagu, mis jääb üle?... Mis tarvis, sa murelaps, sooviksid ka kauem elada? Hingata, süüa, näha maa- ilma? Kõike sa oled teinud juba küllalt sa- gedasti. Kas pole liig sagedane kordamine tüütu ja üleaarne? Või sa tahad täiendada oma teadmisi ja voorusi? Ah, mis sa tahad õp- pida, või kes peaks sind õpetama? Sa käid halvasti ümber selle piskugagi, mis sul on... Mis on siis elu, et teda katsud nii kramplikult hoida? Pettuste näitelava, otsatu viletsuste ahel! Tema algus on teadmatus, mured ja kan-

natamised ta keskel, kurjus ja valud lõpus. Nagu üks laine veeretab teist kuni järgmine neelab mõlemad, nii inimese elus üks häda käib teise järele. Suurem häda ja olevik neelavad väiksema ja mineviku. Meie hirmud on tõsine häda, meie lootused vaatavad ette poole, aga kuipalju neist lähevad täide? ... Sõgedad on need, kes surelikkudena kardavad ja surematutena loodavad. Inimene, kes heidab enese alla kogu maailma, ja rõõmu tunneb ahelatest, mis ta sellega on needinud teistele keha külge, — kuhu ta läheks küll, kui oleks ta surematu? . Sinu tulek maailma, kas see pole teotav? Su hävitus, kas see pole hiilgav? Näe, kuidas inimesed surma tööriistu kulla ja kalliskividega ehivad ja riiete pääl kannavad! Kes inimese sünnitas, katab kinni oma pale: aga kes saatis tuhandeid surma, leiab austamist! Kiituse au ja häbi seisavad vale paigal ... Inimese maailmale tulemiseks on ainult üks tee, — hävitamiseks tuhandeid. Ei kiitust ega au leia see, kes inimesele saatis elu, — auhiilgus on palgaks mõrtsukale! Tahad sellepärast elada maailmas või igavesti elada? Nagu kõigile nii sünnib ka sulle, — mis üle tahad nüriseda? Ülekohus oleks loota vabanemist sellest, milleks oled sündinud. Või tahad aastategadele hüüda: ärge minge mööda, et ma ei läheks vanemaks? Ja missugust eluiga soo-

viksid enesele jäädavalt? Noorust, — vanadust? Siis armastaksid seda, mis täis puudusi ...

Esimene samm tarkuse poole on äratundmine, et su teadmine on teadmatu. Tõsine tarkus on alandlik. Tark kahtleb tihti ja muudab arvamist; kangekaelne ja rumal ei kahtle millegiski, ta teab kõik, ainult oma teadmatust ta ei tea ... Kuule tarkuse sõnu, sest targa suu on kui varakambri uks, mille avanedes varandused voolavad su jalgade ette. Targad sõnad on kui kuldliilled hõbepeenardel, kui nad tulevad nähtavale õigel ajal. Kõik voorused põhjnevad nendes. Tarkus on inimese elu kaitsevaim ... Hoia oma keelt ja valva huuli, et su enese sõnad ei riisuks su rahu. Juhi selle tähelepanu, kes naerab jalutu üle, sellele, et ta ise ei lonkaks. Kes naerab teiste vigu, vaa-daku ette, et ta ei kuuleks häbiga oma vigu. Rohke kõnelemise järele tuleb kahetsus, vaikimises on rahu. Lase su enese amet vaigistab su meeli, jätta riigi eest hoolitsemine valitsuse hoolde. Kes liiga palju eluküllust tarvitab, näeb puudust ka kõige tarvilisemaski. Katsu olla esimene oma ametis, missugune see ka ei oleks, ja ära lase kedagi häätegemises ette jõuda. Ära anna südames kadedusele ruumi nende vastu, kes sinust, kõigest su tegevusest hoolimata, saivad kaugemale, vaid täienda oma

jõudu eeskujude najal. Tamm, mis laotab kaugele laiali oma oksad, oli kord paljas tõruke mullas.

Kaastundmus on südame ehe. Nagu kevade käsi laotab lilli ja õisi üle maa, nagu suve heldus valmistab sügise anded, nii kaastundmuse naeratus külvab õnnistust õnnetuse läste teele. Kelles põleb kaastundmus teiste vastu, teenib ise kaastundmust. Kosutavad kui kastepiisad, mis roosidelt pudenevad maarinale, on kaastundmuse pisarad. Kui vaenelaps sind hüüab appi, kui lese lõhkev süda valupisarates kisendab su poole, oh siis halasta nende ahastuse pääle ja paku kätt abitarvitajatele. Kui vaene haigetoolil õhkab, kui õnnetu vangla koldustes ahastab või kui hallpää vanadusest nõrgad silmad tõstab kaastundmust otsides sinu poole, — kuidas võid, oh inimene, külluse lõbudes priisata, külma südamega mööda vaadata nende puudustest, olles kaastundmuseta nende vastu? Pane kepp käest, heida sõjariist kõrvale, ole kaastundlik ja halasta kõige pääle, keda iial võid aidata. Nagu roosid levitavad magusat lõhna, nõnda kaastundliku inimese süda külvab häid tegusid, mis kannavad õiguse vilja. Õigus aga on alusmüür, millel seisab inimsoo rahutempel. Tee teistele inimestele seda, mis soovid, et nemad sulle teeksid. Tuleta meelde, kas sa iialgi või kusagil oled teinud ülekohut. Leiad seda,

siis ruttu viibimata hääks tegema, mis seisab iial sinu võimuses...

Nagu puu oksad juurtele mahla, mis nad nendelt said, tagasi annavad; nagu jõgi omad vood veeretab merre, kust tema allik pärit, nii tänuliku inimese süda hõiskab, kui ta enesele osaks saanud häätegusid võib tasuda. Kui nende tasumine käib talle üle jõu, siis ta hoiab rõõmuga mälestust oma rinnas ja ei unusta seda kogu oma eluaja. Hääd tegeva inimese käed on kui taeva pilved, milledest langeb vilja, rohtu ja lilli maa põue. Aga tühja liivakörbe sarnane on tänamatu inimese süda, mis langeva vihma ahnelt enesesse neelab ja ei loo midagi. Ära võta vastu uhke käest mingit häätegu ja ära tee end võlglasteks omakasu tagaajaja ja ihnsa vastu, sest kõrgi edevus valmistab sulle häbi ja ihnsa ihnus on täitmatu... Ära mõista hukka kedagi mõtete pärast, kui need sinu omadega ühte ei lähe: kas teie mõlemad ei või olla eksituses? Ära ole sarnane sõgedale, kes arvab, et maailm on loodud temale lõbuks. Sina ei ole põhjuseks, miks maailmad käivad ringi; sinu pärast ei uuendu suvi ega talv. Midagi ei muutuks vägevas looduse sääduses, kui sind ei oleks maailmas. Rõõmusta, et sa võid koos miljonitega maitsta ühtlaselt tema hädusi...

Kes su nimi on naine, ava oma kõrv tar-

kuse õpetustele ja lase tõe põhimõtteid sügavasti südamesse juurduda; siis su vaimu külgetõmbavus annab hiilgust su kehale ja su ilu jääb seisma, kuigi noorus närtsib. Kes on see, kes oma mehe südame võitis ja teda armastusele sundis? Vaata, sääl ta kõnnib neitsilikus armsuses, süüitus meelsuses, puhtus paledel. Ta käed otsivad tööd ja ta jalad ei leia lõbu pehmeelu teedel. Ta on puhas riites ja toidetud mõõdukalt; alandlikkus ja tasasus säravad kui aukroon ümber ta päa. Ta keeles on muusika ja mesimagusus voolab ta huultel. Ta sõnad on täis puhtust ja tõe, alandlikkus, sõnakuulmine on tema eluõpetused ja rahu, õnn selle tasu. Tarkus kõnnib ta sammude eel ja voorus valgustab tema teed. Tasasus ja armastus säravad ta silmist ja ettevaatlikkuse valitsuskepp ehib ta etsaesist. Tema ligidus halvab roojase keele; tema vooruse kõrgus paneb selle vaikima. Kui laimatus on tegevuses ja naabriau veetakse suust suhu, kui halastus ja hääsüdamlikkus ei ava oma suud, siis vaikimise pitsat murrab ta huuled. Tema rind on südame helduse eluase, sellepärast ta ei usu ka teiste juures paha... Õnnelik on mees, kes saab ta abikaasaks; õnnelik on laps, kes nimetab teda emaks...

Kui naine ehtimisega kulutab palju aega, kui armastab enese ilu ja kuuleb häämeelega

enese kiitust; kui ta jalg ei viibi vanemate majas häämeelega ja ta silmad ihaldades puhkavad meeste paledel; kui ta ilu helgiks rohkem kui päikese sära maailma ruumis, — pööra ära oma silm tema nõiduse läikest, tõmba tagasi oma jalg tema teedelt ja ära kannata, et su hing saaks vangistatud mõttekujutuse meelitustest. Kui sa aga leiad ühe tundmusriikka südame, ühendatud kõlbluse õrnusega, ühe haritud mõistuse su silmale meeldiva näoga, siis võta see oma majja; ta on väärt olla sinu abikaasa, su eluseltsiline, sinu südame naine. Oh pea kalliks ta nagu taevast kingitud vara; kõida ta oma olemise õrnusega südame külge...

Ja sina, kes oled isa, tunne oma kohust selle vastu, keda kutsusid maailmale. Sinu kätes seisab, kas sinu südame laps saab sulle kord õnnistuseks või vandeaks. Hukkaläinud poeg on isale teenitud etteheiteks; hää poeg toob aga hallidele juustele au. Õpeta talle tõe, halastust, häätegevust, tänulikku meelt, kasinust, õiglust, tööd, teadust.

Ja sina, mu poeg, mine kõrbesse. Pane tähele noort kurge liivalaanes ja lase teda kõnelda oma südamesse. Ta kannab oma tiihadel vana isa, otsib talle julget varjupaika, ja toidab teda... Magusam on lapselik armastus, kui päikesele ohverdatud magusate rohtude lõhnad Persias!

Nagu ema oma elu kaalule pannes kaitseb last, nii peab see, kes ära tunnud tõe, olema täidetud ilmotsatu heldusest kõige hingeliste vastu. Laske tal teha halastustegusid mõõtmatult kogu maailma vastu, olgu all või üleval, paremal või pahemal pool... Ratta kodarad on puhta elu reeglid. Õigusetegevmine on nende pikkuse ühetasane mõõt; tarkus on põiad nende ümber; alandlikkus ja järelemõtlemine on rumm, mille keskel tõe paigalt liikumatu telg seisab... Õige äratundmine on küünal, mis valgustab teed, õige siht on teejuhiks, õigetes mõtetes lõhnab hingeõhk ja puhkab rahu. Hoia oma jalgu õiguse radadel ja ära lase neid väärduda kirgede teel. Elu pole muud kui varjupilt, viirastus, unenägu. Kui möödub ihade joovastus, jääb haigus ja kainuse ahastus järele... Teid on valgusest pimedusele ja pimedusest valgusele. Aga on teid, mis viivad pimedusest veel sügavama pilkase ja öösisse. Tark tarvitab valgust, mis tal on, veel suurema valguse kätte saamiseks.

Om, mani padmê hûm...»

Kõneleja vaikis, «õpetaja vanger» seisis, suitsev lambike vilgatas veel mõned korrad ja kustus. Selge kuuvalgus paistis lahtisest uksest tупpa ja andis niipalju valgust, et inimesed võis üksteisest lahutada. Need tõusid pikkamisi teineteise järele ja liikusid

varjudena hääletult ukse poole, kus hurtsiku peremees pigistas tummalt neil kätt. Siis nad kadusid öötaeva alla meie silmist.

Ka meie läksime. Kui meie vana Djojole tänades lahkumisel kätt surusime, vuhises meist mööda kaks naisterahvast, vist needsamad, keda ennist nägin tulevat koosolekule ja näisid vähese valguse tõttu vaimudena. Vahepeäl mu mõtted olid nii väga kõne vangis, et nad mul täiesti olid meelest läinud. Nüüd panin neid tähele teravamini; nende saledad kehad ja vaba liikumine ei tahtnud kuidagi sündida kokku sellega, mis teeb omaseks pikk vangipõlv. Hurtsiku ees nad peatusid nagu nõu pidades, ja arvasin nägevat nende pilke meie poole pöörduvat. Siis aga nad läksid ruttu minema ja kadusid lähema teekäänaku taha.

Kes olid need naisterahvad? Ma ei julgenud seda küsimust oma kaaslasele avaldada, arvates, et ta peab mind kergemeelseks. Ma ei tea isegi, miks huvitas mind see.

VII. Tjilatjabist lahkumisel

Päike seisis kõrgel taevavõlvil, kui ärkasime hommikul. Kohvi oli juba jahtunud, isegi pruukost seisis valmis ja majarahvas ootas oma kauaks magama jäänud külalisi. Lahkus,

millega tervitati meid täna, oli otse südamlük. Meie polnudki enam need pääletikkuvad võõrad, kes veel eile teinud nii palju tüli, vaid nagu vanad hääd sõbrad, kelle seltsis viibitakse rõõmuga. Pidasin seda kavalaks plaaniks, et meid mitte uuesti vana jonnaka vaidhuse pääle tagasi tulla lasta, ja tegin endamisi kindla töötuse kõik teha mis võimalik, et eilsest vaidlusest mööda ristelda. Mu imetlemine oli aga seda suurem, kui majaperemees ise kohe jutu sellele tagasi juhtis ja küsis päält-nähes üsna lõbusas tujus, mis me öösi olevat kuulnud ja näinud ning kas olevat meil mõte heita buddhausku. Tema olevad pidanud vahepeäl oma mõtted asja hääks muutma ja ei saavat meid nüüd enam vastuvaidlemistega pahandada.

Sellejuures ta vaatas kordamööda meie kõikide otsa, iseäranis naeratades oma abikaasale. Majaproua tegi sama naerulise, pea kelmika näo ja vaatas nagu luurates minu poole. See tuletas mulle meelde üht tuttavat pilku ja äkki mulle välgatas pähe mõte, mis esiotsa näis küll hoopis võimatuna, aegamööda aga lähenes siiski võimalikkuse piirini. Nüüd tahtsin jõuda häämeelega selgusele, kas mu mõte on õige või mitte, ja sellepärast pidasin silmas majaprouat kogu kõnelemisaja ja kaalusin teraselt ta sõnu. Tõepoolest, siin majas oli tulnud üle öö suuri muudatusi, mis puutub il-

mavaatesse. Kuidas võis seda seletada? Mida rohkem selle põhjusi kaalusin, seda kindlamini hakkasin uskuma oma instinktiivset arvamist.

Me jutt läks majarahva päriolemise tõttu ruttu elavaks. Hürgronje keel käis väledamini kui muidu, mis tunnistas doktori hääd tuju. Naljavälgud sähvatasid sinna-tänna ja aeg kadus lendes.

Üks vahisõduritest tuli majaperemehele midagi teatama. Kui see oli läinud ära, majaisand pöördus tagasi ja hüüdis meile lõbusalt ähvardades:

«Mu härrad, olete unustanud lõbusas jutlemises pääasja. Vahisõdur teatas praegu, et eileöösised koosolejad on teinud tasa trahvi. Ütlesin teile ette, et kui need inimesed teevad keelatud asju — neid nad teevad ikka — siis nad tulevad ajaviitmata määratud trahvi vastu võtma. Nad on juba kannud tervelt kümme kuupmeetrit liiva merest sohu — kaks kilomeetrit umbes. — Hääd töömehed, peab ütlema. Oleksite pidanud nägema seda.»

«Kahju. Aga mitte kõik. On õigetverelisi ja kahvatuid,» filosofeeris Hürgronje. Majarahvas ei olnud veel tuttav ta iseäraldustega, sellepärast arvasin oma kohuseks anda veidi seletust ja tähendasin naljatades:

«Dr. Snouck Hürgronje arvab sellega, et kõik veel pole läinud vastu võtma oma trahvi

— need kahvatuverelised, eks ole? Meie liiv on kandmata, sest ka meie olime koosolekul. Seega on teil, härra komandant, veel paar patuoinast trahvida, nagu teie valisparta säädus nõuab.»

«Pole ka veel kõik,» vastas majaisa kuilt. «Teie pärast pole mul muret, aga mõni teine patune teeb mulle päävalu. Esimene ekssamm saagu antud andeks, päälegi kui kindlasti on lüüa nagu teie juures, et teie teist korda ei tee enam sarnast keelatud salakäiku. Aga kapsaaias istub veel üks jänes, kel on maik suus ja see on pahem.»

Majaproua punastas kõrvuni, aga kinnitas siiski, et ei mõistvat mehe kõnest sõnakestki, olevat puha jampsijutt.

«Pean ma selgemini kõnelema?» küsis mees naeratades häätujuuliselt.

«Ah, jäta niisugused mõistatused oma teada,» tõreles abikaasa olles kimbatuses. Ja osavalt ta pööris jutu teisale.

«Mis teie, härra doktor, niisugusest vabatahtlikust trahvida laskmisest ütlete?» pöördus ta küsides Hürgronje poole.

«Õige veri, tõsine meeleausus, aadlikkus, ütlesin juba enne,» vastas Hürgronje jälle vajudes oma koolmeisterlikku kõnetooni. «Südamel elab aadel, vooruses tõsine au. Õiguse käänamisega võib osta vürstide armu, rahaga — kõrget seisust ja aunimesid. Tõsine au ei seisa

mitte nendes. Tõsist au ei müüda ega osteta, ei pärita ega pärandata, ei saada kullaga ega sündimisega.»

«Seda saadakse liiva kandmisega,» naljatasin vahele. Naerdi.

«Vana Djojo vastaks vist Buddha sõnatega,» kõneles Hürgronje, «ei kala- ja lihasõmise mahajätmine, kotiriiete kandmine, pühakirja lugemine, annete andmine preestritele ega ohvrid või ka palved jumalatele ei või teha puhtaks inimese, kes ei ole puhas enesepetmisest. Viha, joobnud olek, kangekaelsus, silmakirjalik vagasus, kõrkus, enese mina armastus, teadmatus, kaasinimeste põlgamine, oma minaga kiitlemine on need, mis teevad roojaseks, mitte lihasõmine. Tänaused liivakandjad teavad, et teevad seda samas teadmises. Kui liivakandmine annaks selle kõrgemeelsuse, väiksuse suure, hää, — siis teie nali oleks igavene tõde. Nüüd peame ära tundma tõde, et liivakandmisega ei saa tõsist aadlit tallata tolmu sisse. Küsime, pannes käsi südamele, kas meie nende asemel tuleksime otsima trahvi? Meie arusaamise järele peaks siin täie mõistuse üle kahtlema. Siin ei lange trahvi häbi karistatavatele...»

Majaproua plaksutas elavalt oma väikseid käsi ja lisas siis juurde:

«Tõepoolest, kui tõesti lihtne kohuseteadvus juhib neid inimesi sarnastele tegudele, siis

see on ju suurepärane. Doktor, teie viite inimese koguni uutele mõtetele. Ma pole kuulnud senini kellegi suust muud, et see midagi rohkem oleks kui rumalus, tuimus, mõttepuudus. On teil aga õigus — peaaegu ma ei leia põhjust selles kahelda — siis need vaesed liiva vedavad sunniföölised seisavad moraalselt tingimata kõrgemal valgest inimsoost. Missugune uus ja huvitav vaatepunkt. Ühes asjas olete, doktor, siiski eksinud. Teie tõendasite ennist, et indialaste aadel põlvest põlveni olevat kestva kasvatuse vili, seega suguvõsa pärandus ehk nagu ütleme meie — traditsioon. Niiüdsama aga tähendasite, et tõsist au (aadlit muidugi) ei pärita ega pärandata. Nendest kahest vastandist võib olla ainult üks õige. Usun, et esimene. Kas aus sugu ei suuda tõesti luua ausaid järeltulijaid?»

«Kahtlemata. Aga see ei ole reegel. Kui kangelase vöörused elavad edasi tema lastes, on häa. Aga kui järeltulijad ei jõua oma kangelaslike esivanemate kõrgusele, peate neid siis ikka kangelasteks, vanemate pärast?»

Pärandatud au — seisuse au — peetakse maailmas kõige kõrgemaks. Mõistus aga kiidab seda, mida keegi ära teenib. Mis aitab pimedale, et ta vanemad näevad? Mis kasu on kurdil, et ta vanaisa oli kõnemees? Vöörustele pühitsetud meelsus teeb suureks inimese:

ka aanimedeta see paistab välja igapäevaste inimeste hulgast. Tegu iseenesest pole auväärne, vaid viis, kuidas ta sündis. Kes ihaldaks tõusta kõrgele, kui inimesed ei teaks mis otstarvel? Või soovib keegi, et need küsiks: mis pärast tema on tõstetud ausse? Suur on janu kuulsuse ja au järele; kuid see, kes nad andis, andis nad meile kõrgemaks otstarbeks. Ausamine pole see, mis ausameelset õnnestab, vaid teadvus, et ta seda on ära teeninud. Paremini on, kui inimesed küsivad: miks pole püstitatud selle mehele ausammas? — kui et nad küsiks: misjooks on sellel ausammas? Tõsine vööruslik inimene armastab vöörust vööruse enese pärast; ta ei otsi tühja kiitust, millele peab jahti auahnus. Mida kõrgemale päike tõuseb, seda vähem ta heidab varju. Kes teab mis auväärne ja õige, sellele südametunnistuse kiitus valmistab rohkem rõõmu, kui miljonite juubelduskisa, kes ometi ei tea, et ta on ära teeninud selle . . . »

Äkitselt Hürgronje lõpetas kõne ja uuris ta päris esimese rongi ärasõidu aega.

«Homme hommikul kell 9,35,» vastas majaperemees naeratades. «Täna läheb ainult viimane, kuid juba poole tunni pärast.»

«Töepööst, kell on juba 12,» ütles Hürgronje kohkunult. «Oleme täitsa unustanud oma väikese sõbra Kromo. Tal oli raske päev, ja

meil nii lõbus. Eksituse peame tegema hääks. Esimene asi, millele tahan mõelda koju jõudes. Seniks palun teilt talle toetust, komandant, jah?»

«Kromo pärast olge muretu. Tema saatuse eest vastutan mina, niikaua kui oleme siin,» vastas majaproua mehe asemel, vaadates paluvalt talle otsa.

«Täna, mevrouv,» ütles Hürgronje lühidalt. «Nii on õige. Seega ei tarvitse teie mees oma ametnikku vahetada inimese vastu. Ja nüüd, sõber, raudteele!»

«Ärge tehke mu mehele ülekohut doktor, on piire ja silmapilke, kus ametnik saab inimeseks. Võin seda tõendada oma mehest.»

Lahkudes majaproua kahetses meie rutulist ärareisimist. Teda huvitavat doktori härra uus ilmavaade; ta olevat leidnud selles palju tõtt, mis olnud talle tundmata siamaani. Vahet nad saavad meiega kokku kuskil, sest ka neil seisvat reis ees.

«Dr. Hürgronje'l on õigus, seda ei salga ka mina,» jõudsin talle vastata, ilma teiste tähelepanemata, «aga usun ka, et doktori sõnad üksi poleks suutnud pöörda teid uuele ilmavaatele...»

«Soo, aga mis siis?» küsis ta kähku, tehes imestava näo.

«Mevrouv, teie ei hakka ometi salgama, et teie oma uue ilmavaate tõite eile öösi van-

gide koosolekult ja mitte doktori kõnedest. Kas pole nii? Teie olite säälsed.»

«Oh sa kuri, kaval maailm, kõik ta peab teadma,» hüüdis ta naljaka ohkega. «See jääb aga meie vahele, mis?» Ta pani oma pehme käe mulle pihku ja lisas juurde: «Keegi ei tarvis teada, kui austate ühe naise au. Muidugi pidin oma mehele pihtima, et ma aetuna uudishimust, võtsin tüdruku kaasa ja ruttasin vargsi teile järele. Ma ei kahetse, et mu mees pihtis saladusega on ümber käinud halvasti. Selles on ju terve kangem sugu nõrk. Ärge vaielge vastu: olgu naised uudishimulised, aga nad pole lobisejad — selles käivad mehed meist üle. Olge teie ses asjas, mis puutub minu väikesesse saladusse, naine, mitte mees, siis olen rahul teiega. Teie mehesõna päale vilistan igatahes. Ja nüüd nägemiseni. Kui teie jääte veel mõneks ajaks Garutisse, siis näeme üksteist pea. Tervitage ka oma abikaasat. Loodan, et tutvunen temaga...»

«Nii, nii jah, naiseke, muretse aegsasti uute tutvavate eest,» naljatas mees astudes koos Hürgronjega meie juurde. «Sina võiksid laulatuse küll ka pruutpaarideta toime saata. Meie mehed ikka enne pärimise vana kombe järele, kas paar ka on nõus — aga meie naised ruttavad isegi Ameerikast mõni aastakümme ette.»

«Ole rahul, mees, naistel on teravamad sil-

mad. Teie mehed tunnete hobusest ta peremeest, meie naised mehest tema abikaasat. Kes mehest — ühest ebavooruste kolikambrist — on kasvatanud kõlblise inimese, nagu meie külaline siin, see naine on väärt, et otsime tema tutvust ja sõprust. Kõbliste meeste kasvatajad oleme meie, naised, alati; ära unusta seda ...»

Kümme minutit hiljem istusime vagunis ja — higistasime. Jaava raudteel reisija ei ole lõbus rändaja, vaid vaene kannataja. Palavus, väsimus ja roidumus kuni keeletuseni on troopika reisi lõbud ...

VIII. Haruldased õied

Kui jälle istusime kodus ja kõnelesime kuulnud ning nähtud sündmustest, dr. Snouck Hürgronje küsis äkitselt:

«Kas soovite nüüd pikemat seletust, kuidas mul eneses võimalik on ühendada mitu usutunnistust! Jätsin teile varem vastuse võlgu. Siis vahest ka teie poleks mõistnud mind. Sellepärast viisingi teid Tjilatjapi. Nüüd, kus ise olete kuulnud mõndagi tarvilikku, ma ei karda seda enam. Teie olete lugenud raamatuid Buddha õpetuse üle, — poolt ja vastu, ma tean. Kuid elus sõna on parem kui kirjatäht. Teie näete — paganad mõistavad kõnelda, sest nad

mõtlevad juba tuhandeid aastaid. Nende usu alus on mõte, mõistus, õigus, õiguse säädus, mitte armukerjamine. Kui suursugune on nende kalpa universumite loomisest ja lõpust! Ristiusk ei tea sellest midagi ega tahagi teada. Sada doktori väitekirja nüüdse aja teaduse kõrgusel ei võiks seda teha paremini ega ümber lükata. Öhtumaa võiks «paganatelt» rohkem õppida kui neile õpetada, aga ta ei taha. Kiusleb kui laps: mina tean rohkem, mina olen meister, mina üksi tunnen tõde. Loodan, et teie silm seletab kaugemale vaatama, et teie olete saanud üle neist kitsastest piiridest, mis «ainult õndsakstegev» usk on määranud oma tunnistajatele. Vanal Djojol on õigus: Ela kui inimene, siis on sul osa suurest elust. Ole selle või teise usu tunnistaja, usu kõiki ehk ära usu midagi: kui inimene saad õndsaks, kui mitte-inimene lähed hukka. Hinda kõiki nende tõsise väärtuse järele, kuid enne katsu järele hoolega, kas oled väärtuste õige hindaja. See on minu usutunnistus.

«See on lihtne ja lühike, seda peab ütleva,» tähendasin tõe ja nalja vahel. «Vahest liig lühike ja lihtne kiriku nõuetele.»

Hürgronje naeratas. Naer oli kuiv ja lühike, lühem veel kui ta usutunnistus. Kuid ta läbipaistva otsaesise taga lainetas midagi mõtetormi taolist.

«Kiriku keerdülesandeliste nõuetele muidugi vähe. Õige. Aga kui A ei ole mitte B ja B D-ga on üks sama, siis A ei ole ka mitte D. Kirik ja usk on kaks iseasja. Mis ühele on õige, ei tarvitse sellepärast ammugi veel olla paras teisele. Kes teenib kirikut — teenib kirikut; mitte usku; usuteenija võib olla koguni halb kirikuteenija ja ümberpöördu. Muidu tuleb välja silmakirjateenistus. Teie kardate, et kirik ei ole minuga rahul. Tean seda ka, kuid ei karda. Kas üks hing läheb hukka või saab õndsaks, on täitsa ükskõik kirikule. «Hingede» järelvalvamisel on hoopis ise põhjus. Hirm alusmüüride kõigutamise eest! Iga vabalt mõtlejat kardetakse nagu dünamiidipommi lubjast kantsi vastu. Ses asjas olen revolutsionäär. Kelle süü läbi? Usumeister käis paljajalu ja õpetas inimesi üksteist armastama, ning jättis elu selle eest. Kirikumeistrid, tema «järelkäijad», sõidavad kuldtõldades, istuvad aujärgedel, millede väärtus arvamatu — kuigi nende küljes lõhnab vaeste higi — ehitavad tuleriite, needivad ahelaid ja saadavad vandeid maailma. On usul seda tarvis? Üks kuningapoeg kaugel hommikumaaal heitis enesest au ja hiilguse, läks vaese rahva sekka vaesusse ja kodumaatusse. See oli Buddha. Kõik inimesed olid ta vennad. Kui küsiti Kristuselt: kus on ta ema ja vennad? Siis näitas ta rahvahulgale: need

sääl on minu ema ja vennad! Minge paavsti juurde ja ütlege talle, et olete ta vend! Hullumeelseks peaks ta teid! Ühed jagasid oma vara vaestele, elasid kehvade kehvuses — teised elavad vaeste higist priiskavas külluses ja taplevad kuningatega ilmaliku võimu pärast. Ühel pool armastus, leppimine, vennameel — teisel pool varanduse- ja võimujanu, viha, kättemaksmine, tagakiusamine kõigi pörgulise mate jõududega. On see ükskõik? Kõige paremad pead tihti heidetakse välja kirikust. Mõtelge Tolstoi pääle. Peate seda auks või häbiks? Ja kelle auks ja kelle häbiks? Aga ei, ärge vastake midagi. Tean, mis teil on ütelda selle pääle. Sama ütleb inimese terve mõistus kogu maailmas. Usk on sünnitanud kiriku, aga kirik on heitnud väärusisaks. Või kuidas tahate seletada seda, kui meiepäivil paljud kannavad Jeesuse nime suus, kuid ei tunne tema õpetust? Kus on need, kes elavad tema sõnade või koguni tegude järel? Ma ei näe neid. Kurvemat lugu ei või enesele mõeldagi. Tema õpetust on pöördud, väänatud ja võltsitud. Kristus on asutanud ühe vendade koguduse, meie kirik on saanud tänapäev seisuste kirikuks. Rikkaid ja vägevaid ta peab kaitsma nende eest, kes jäänud ilma kõigist. «Jumalast kutsutud» ülemust nad peavad orjama. Jumala sõna, mis pidi kuulutama vaes-

tele armuõpetust, on tehtud sunniabinõuks ja piitsaks. Meid nimetatakse uskmatuteks, kui meie ei laula aamen järele sellele, mis ette kirjutatakse kantslist. Muidugi ilma kõlbluseta ja moraalita, nagu oleks kiriku dogma ja eluviisi puhtus üks ja sama. Kuulsite küll, mis Djojo ütles. Ma ei tea ka paremat seletust... Meile üteldakse: uskuge, siis saate kätte kõik, mis kirik töötab tulevas elus. Teavad trööstijad ise nii selgesti seda? Miks nad ei püüa ise tuleva elu õnne poole? Kui me siin maa pääl täidame oma kohut, teeme tööd ja kannatame nagu inimese osa nõuab, mispärast kannatame tulevat elu haura taga? Teame, et elame maa pääl ja meil on seega õigus elu hädadest kui halbustest võtta osa. Miks osa kisub oma kätte kõik hädused ja veeretab halbused nende kaela, kes muidugi peavad kannatama rohkem, kui suudavad kanda? Pahu inimesi on olnud maapääl ikka ja on ka edaspidi. Midagi ei või me selle vastu. Kui nende sekka peab arvama ka neid, kes end nimetavad Kristuse järgedes käijateks, tema õpetuse õpetajateks, kelle pääülesanne on elada eeskujuliselt õiget kõlblist ja tegudega elustatud usuelu, siis tuleb välja, et õpetust peetakse au sees vaid moe pärast. Kes tahaks elada selle järele, teeks enese maailmale naeruks. Kas see ei ole kõrgete ideaalide mõnitamine, iroonia,

halglus? Otsige siit lõhede tekkimist usu ja kiriku vahel, ka usu ja usu vahel.»

«Dr. Hürgronje,» kõnelesin viivitades vahele, «teie olete nimetanud end revolutsionääriks. Tähendab, laidate kiriku tegevust. Ka usust üldse te ei pea suurt lugu, nagu paistab teie sõnadest, vähemalt te ei pea üht usutunnistust teisest ülemaks. Kui see nii on, siis pean küll imestama, mistarvis olete heitnud islami tunnistajaks ja sellele usutunnistusele kõigist kahtlustest — mis teil usu vastu ja üldse kiriku kohta iseäranis — hoolimata, olete jäänud truuks?»

Hürgronje nagu jäi tõsiseks ja ta vaikis. Kahetsesin juba, miks olin esitanud sarnase võrgutava küsimuse, mis küsitavale nähtavasti ei olnud meele järele. Kuid ta algas varsti:

«Kas te tunnete islami põhiõpetusi?» küsis ta vastuse asemel, vaadates mulle otsa oma sügavasse tungivate silmadega.

Pidin õiglaselt tunnistama:

«Muhamedi õpetuse vastu ma ei taha midagi ütelda, kuid ma ei või sugugi leppida tema isikuga. Muhamed ei olnud mees, nagu oleme harjunud nägema usupõhjendajaid! Moosese, Zarathustra, Buddha, Kristuse kõrval ta kaob täiesti ära. Temal puudub nende meistrite kõrge kõlblus, isiku puhtus ja eneseohverdamine suure mõtte eest. Ilma mõõga ja tuleta tänapäev meie ei tea vahest midagi enam Muha-

medist kui prohvetist ja usupõhjendajast. Võib olla ajalugu kõneleks temast kui suurest sõja- ja poliitikamehest, või koguni kui kardetavast röövlipäälikust. Ta on olnud ise halvaks eeskujuks kaasinimestele, elades oma õpetuste järele, sest ta ei seisnud moraali poolest sugugi kõrgemal omast ajast.»

«Teiste sõnadega: teie ei pea lugu ühest kunstist, kui tema valmistaja on olnud lihttöomes», algas doktor. «Inimese edevust meelitaks muidugi rohkem, kui kunstid oleksid vürstide valmistatud. Teile ometi maitseb vein, mille on valmistanud lihttöölised. Nõnda on lugu iga toiduainega. Vaadake, islam on ühejumalusk, nagu juudi- ja ristiuskki, kuid kõige noorem ja puhtam ühejumalusk. Noor Muhamed õppis juba varakult põlgama araabia sugharude väärjumalateenistust ja tundma ristiusku. Ta võttis viimase põhimõtteliselt omaks, kuid ta ei suutnud Kristust muuks pidada kui prohvetiks. Kolmainsuse dogmas ta ei leidnud muud kui mitme-jumala jäänuseid, mil oli tegu mõistusega sama vähe, nagu ta usuliseks tarvituseks on väärtuseta. Puhta neitsi Maria kui Jumalaema kummardamist ta pidas samuti ebajumala teenistuseks nagu piltide ja kujude kummardamist. Mida rohkem ta selle üle järele mõtles ja mida sügavamale ta tungis puhta Jumala arusaamisse, seda selgemaks läks talle

põhimõte: «Jumal on üksainus Jumal; Tema kõrval ei ole ühtki teist Jumalat». Ka Muhamed ei suutnud end vabastada antropomorfismist: tema Jumal jäi ikka veel ülivõimsaks inimeseks, niisama nagu Moosese vali kangevihaga Jehoova ja nagu Kristuse isalik, armastaja Jumal on inimeste jumalad. Kui muhamedlusk ka niisama on langenud ususeltsiks nagu ristiusk, siis ta on oma ühe-jumala mõistet siiski suutnud hoida puhtamal kujul kui teised ühe-jumalausud. Peame seda tõsiasja salgama? Tõtt otsime ja austame ju kõik. Miks ma ei peaks pidama kõrgeks ja ausaks seda, mis minu äratundmise järele on kõrge ja aus? Vigu ei tarvitse ju keegi muuks kui vigadeks pidada. Võime õppida põllumehelt: ta tuulab vilja ja paneb ainult terad aita. Kui mind keegi uskude vahel paneks valima, siis ma ei valiks nii üht ega muhamedi-, vaid buddhausu. See seisab kõrgemal mõlematest. Tema jumal ei ole inimeste jumal, vaid jumaluse jumal. Eurooplase aju ei ole veel küps selle seedimiseks, aga aeg tuleb, mil ta saab küpseks. Siis algab ilmavaadetes uus ajajärk.»

Kirjakandja segas meid. Ta tõi dr. Hürgronjele tähtitud kirja, mille vastuvõtmise ta pidi postiraamatusse kviteerima. Nii pidin oma kibeda tähenduse, et Muhamed on röövlipäälik, ise alla neelama.

«Tjilatjabist!» hüüdis ta imestades. «Infanteeria kapteni van Gelderen-Storti käest. See on ju meie kindluse komandant. Hm, Kromo pärast arvatavasti. Olen hoopis unustanud oma väikese sõbra. Vabandage, et loen.»

Ta luges, tehes sellejuures pika näo. Siis ta vilistas imestanult.

«Kuulge ometi, mis Gelderen-Stort kirjutab: Kromo on kadunud. Kõik järelkuulamine ja tagaotsimine on asjata. Kui teie valitsuselt juba tema väljaandmist olete nõudnud, siis on lugu minu kohta väga paha. Kui võiksite taganeda oma nõudmisest, siis pääseksin kimbatusest. Tahate teha seda minu hääks? Kui kaduja pole teinud enesele otsa, siis ta on põgenenud kavalal viisil. Vahest on olnud tal abimehi? Teie nõudmine tooks kõva järeleotsimise, mis nii hästi minu kui vangidehoidja ja ka Kromo kui põgeneja kohta võiks lõppeda väga halvasti. Suusõnaliselt varsti rohkem, sest mõne päeva pärast loodan olla Garutis. Saluts.»

Hürgronje oli tõepoolest unustanud valitsuselt nõuda Kromo väljaandmist. Nüüd aga ta ei kahtsenud seda unustamist, sest ta nägi, et Kromo ise oskas enese eest muretseda. Äkki ta naeratas ja tegi sellejuures niisuguse näo, nagu oleks läinud talle korraga kõik selgeks. Siis ta ümises endamisi: «Imelik? Kui see

aga on vana praktika? Mõistatuse mõistatus on tihti ise seletus. Kas ka siin mitte? Hm, hm, ja, ja... Küllap näeme...»

Küsidest vaatasin ta otsa. Ta mõistis ja vastas üles tõustes:

«Jälle uus sündmus mitmele vanale lisaks. Aga praegu on vara sellest kõnelda pikemalt. Teie mõistate: on asju, milledest võib üksi õigel ajal kõnelda. Siin on minu arvamusel üks niisugune...»

Nende natuke tumedate sõnade järele ta läks ära.

Mida lähemale puhkeaja lõpp jõudis, seda lõbusamaks ja huvitavamaks muutus alguses nii igav hotellielu. Ikka uusi võõraid tuli juurde, nende seas leidis mõnigi huvitav isik ja mõnigi õhtu kadus lõbusas seltskonnas nagu lennates. Uudishimulised reisijad tahtsid häämeelega tundma õppida pärisrahva elu-olu, kuid rahva keele oskamatus pärast, nad arvasid võivat saada tarvilisi teateid neilt, kes aastate kaupa olid elanud siin maal. Nagu kurjas maailmas kunagi, «teadusliste reisijate» naiivne uudishimu tegi ainult nalja ülemeelsele seltskonnale ja sellepärast toodi kuuldavale lugusid, mida keegi kusagilt oli kuulnud või oskas silmapilkselt välja luuletada. Pea iga luuletatud karutiiki lõpul üks naljahammus hüüdis tõsise näoga: «See on täpsalt tõsi; seda peate oma «uurimuste» sekka üles võtma.»

Nii mõnigi sarnasel viisil saadud nali on «sissemugeldatud» kui tõsiasi «teaduslikkudesse» kirjadesse ja kuuldes kirjaniku nime peaaegu ükski India elanik ei suuda jääda tõsiseks. Üks õnnetu saksa kirjanik kirjeldab nii Bataavia «Taime- ja loomaia» taimi ja loomi oma suures, piltidega ilustatud raamatus (Giesenhagen, Auf Java und Sumatra, 1903), nagu ta oleks näinud ise oma silmaga kõiki. Tõepoolest aga Bataavia taime- ja loomaia ei ole olemas enam aastakümneid ühtainustki neljajalgset. Ka taimeriigi esindajatest pole järele jäänud muud kui varjupuud jalgteedel.

Van Gelderen-Storti abielupaar Tjilatjabist viibis juba mõne päeva Garutis, kuid ta ei olnud ikkagi pääsnud Hürgronjega pikemalt jutule. Läksin ühel õhtul proua Gelderni tungival soovil oma korteri naabrit paluma kõneda. Meie maja seisis teispool tänavat hotelli pargis suurte puude ja puhmaste varjul. Silmasin tänaval kaht jaava last, kes astusid mind nähes ruttu teelt kõrvale ja sosistasid tasakesti isekeskis. See äratas mu tähelepanu ja möödudes vaatlesin neid teravamalt. Need olid väike poisike ja natuke suurem tütarlaps. Poisike peitis näo tütarlapse varju ja näis teda kätt pidi kiskuvat tagasi. Viimane jäi aga siiski seisma ja vaatas lapseliku uudishimuga, peaaegu nagu paludes minule otsa. Missugused silmad olid

sel lapsel! Nad särasid nagu suured pärlid sõnul kirjeldamatust õrnast lapsenäost mulle vastu: nii täis imestust, täis liigutavat lapseusaldust ja palvet, kui tahaksid kõnelda, tunnistada, paluda. Kui ma sel silmapilgul ei oleks näinud dr. Hürgronjet välja astuvat oma toaksest, mis mulle tuletas meelde mu kohuse, siis oleksin kindlasti pöördunud tagasi ja pärinud, mis imekaunil tütarlapsel südamel kipitas. Nüüd aga ruttasin doktori härrale vastu, et mitte lasta teda põgeneda.

Kui tulime kahekesi tagasi, olid lapsed juba läinud kaugele. Pool-videvikus võisin vaid seletada, et nad käsikäes seistes vaatasid meie poole.

Õhtu möödus lõbusalt ja Hürgronje oli jutukam kui muidu. Õppisime tundma veel misjonär Zylmakeri, proua van Gelderen-Storti isa, kes oli tulnud siia mõneks päevaks tütrele külla. Muidugi tõusis elav vaidlus usu pärast, mida Zylmaker omast seisukohast kui misjonär ei kaitsnud mitte halvasti.

Söögilauas teatas mulle abikaasa, kes juba ammust saadik oma maalikogu täiendamiseks oli pidanud jahti jaava iludustele, et ta viimaks täna olevat leidnud modelli, mille sarnast ta ei olevat näinud iial: see olevat noor jaava tütarlaps — otse klassiline iludus. Olnud tegemist, enne kui teda suutnud nii kaugele rahustada,

et ta jäänud natukeseks ajaks lastega mängima. Lubanud tulla homme tagasi. Kes ta on, seda ta ei olevat ütelnud. Veel ta ei teadvat, kas noor arg iludus lubavat end maalida, kuid vähemalt mina võivat tast teha päevapildi.

Mu parempool oli üsna vaimustatud, et ta võis rikastada oma maalikogu nii kauni näoga. Ma ei või tunnistada, et abielus juhtuks tihti, kus nii ühemeelselt midagi võetakse nõuks: selle lapse näo pidime igatahes saama oma pildikorjandusse. Katsusin end parajal juhtumisel vähe ülistada ja tähendasin kuivalt:

«Tean, tean, juba olen näinud ja isegi mõtelnud sellele, et teda su värvipoti ja oma päevapildi kasti ette vedada. Aga esiotsa ta on libisenud mu sõrmede vahelt . . .»

Tee söögitoast meie korterini viis läbi pimedat pargi. Oma toakese ees arvasin nägavat ühe varju põõsaste taha kaduvat. Lambituli eesttoast heitis valgust vaid osa puhmas-tele, kuna tagumine külg selletõttu näis veel pimedam kui ta oli tõepoolest. Võis olla ka puukste kiikumine õhtutuules, mis silmi pettis...

Eeskoja laual leidsime suure kimbu tundmatuid lilli. Selles polnud midagi iseäralikku, sest lastetüdrukud hulkusid päevad otsa lastega ümber ja tõid tihtipäälle kaasa mitmet sorti lilli. Päälegi ma pole suur lilledetundja ega austaja, sellepärast möödusin neist tähelepanemata.

Agaga. Aga abikaasa, kes kogu oma vaba aja veetis maalimisega ja igal reisirakendusel kokku maalimiseks kõiksugu umbrohtu ja kultuurtaimi, kahmas nad kätte ja vaatles neid terasemalt ning leidis nad olevat väga iseäralikud.

«Kes on pannud need lilled siia?» küsis ta.

«Pole aimugi. Vahest nad kasvasid siin-samas nii kaua kui olime ära! Miski pole Indias ime.»

«Ah, ära aja. Sina ise tõid nad muidugi?»

«Mine ikka. Niisugune lillede armastaja nagu mina ei murra ühtki õit varrelt. Ma jätan nad alati sinna, kus nad kasvavad. Sääli on neil kõige parem.»

Kutsuti lastetüdrukud. Need tegid pika näo ega teadnud muud, et viie minuti eest laud oli puhas kõigest.

«Kust nad on saanud siia?»

Meie ei saanud veel mahti mõistatuse lahendamisel vaidlemagi hakata, kui meie naaber valju kolistamisega tormas meie poole. Nagu mõnd suurt võidulippu kandes kõrgel, ta keerutas midagi valget päa kohal. Lambivalgusse astudes nägin suureks imestuseks, et tal kimbus käes olid need-samad valged lilled, mis meiegi olime leidnud oma laualt. Tema kimp oli aga palju suurem.

«Kas tunnete neid õisi?» hüüdis ta laste kimbu rännata ühe näo eest teise ette. Kuid vastust ootamata, ta seletas juba ise:

«Kõige haruldasemad, mis leiduvad troopika flooras. Teie tunnete varingipuud, troopika metsade kaunimat ehet. Ühe niisuguse varingi ehk ficus religiosa õied on need. Olete näinud kuskil varingipuud õites? Ei ole? Õige. See uhke palavvöö hiigla puu ei õitse! Aga ometi on olemas üks ficus religiosa, mis õitseb. Looduse iseäralikkus, taimeriigi ime. Indrapuras kasvab ficus religiosa, võib-olla aastasajandeid on ta vana, ja see õitseb! Need ilusad valged lilled on tema õied. Kogu maailmas teie ei saa neid mingi hinna eest. Teist sarnast ficus religiosat ei tunta kogu Jaavas enam. Taimeteadlased, kes ainult kuulnud temast, salgavad ta olemasolu. Targemad peavad õisi ühe teise taime omaks, mis kasvavat varingi ladval. Niisuguseid puukurnajaid on palju. Aga Buitenzorgi botaanikaiaia direktor prof. Treub on käinud oma silmaga vaatamas imepuud. Mina olin sel korral Indrapuras oma sõbra Raden Pangeran Ario juures, kes nüüd suri ahelavangina Tjilatjabis — olite ise tunnistaja. Prof. Treub on toonud oma botaanika ajakirjas «Teysmannia» nr. 5, 1904 kirjelduse ja tunnistanud imelise puu tõesti õitsvaks. Seesuguse tuntud õpetlase tunnistuse ees peavad vaikima kõik kahtlused. Pärismaalased peavad neid õisi püha sultani, kelle haul ta kasvab, vaimu avalduseks. Neid puutuda

ei julge keegi, kes ise ei ole sultani järeltulijatest. Igapäevasele patusele inimesele toovad nende vägev lõhn uimastust ja surma. Ainult vaga sultani järeltulijatele olevat õnnistuseks nende kandmine. Vahest on natukene õigust sel ebausul. Teile on tuttav vahest, et Jaavas on palju mürgiseid taimi, millede lõhn uimastab ja õietolm võtab mõistuse või ka elu. Võib-olla ka varingi õitel on sarnane mõju. Muidugi ei aita sultani suguluski selle vastu. Soo, nüüd teate niisama palju kui minagi. Võtke muist sellest kimbust omale, kui peate lugu neist haruldastest õitest, aga on tarvis ettevaatlikkust. Siin!»

Ta jagas oma kimbu pooleks ja tahtis poole panna lauale, kui silmas, et meil need-samad õied laual valgendasid.

«Mis? Teil on isegi juba?» hüüdis ta imestades. «Kust olete saanud need?»

«Leidsime siin laual, kui tulime õhtusöögilt tagasi. Tooja on täitsa teadmata. Toatüdruk ütleb viie minuti eest olevat laua puhutaks pühkinud. Nende siiasattumine on sellepärast täiesti mõistatuslik.»

Midagi endamisi ümisedes ta läks minema. Kaua ta kõndis rahutult eestoaš edasitagasi, kuna meie samal ajal vaatlesime suure huvitusega neid imelisi õisi. Suured valged õied, millede varte küljes veel mõningad lehed

vastuvaidlemata tunnistasid varingipuud, levi-
tasid väga meeldivat, natuke vürtsilist lõhna,
kuna paksud ja pehmed lumivalged sammetised
õie kroon-lehed tuletasid meelde alpilillede ku-
ningannat «edelweissi». Näis nagu nad ei tun-
neks närtsimist ega kolletumist. Siiski nad
rändasid ööseks veeklaasi, et hoida võimalikult
kaua värsked.

Hommikul vara järgmisel päeval naine oli
juba ametis joonistamisega, et jäädvustada nii
haruldasi õisi ka pildis. Pääle selle nad pidid
saltuma vajutise alla paberi vahele kuivatatud
taimede kogu jaoks.

Asjata ootasime kella kaheksani eilse kena
tütarlapse tulekut. Siis tuli tuttav, kellega olin
lubanud minna koos kuuma väävli allikale sup-
lema, ja meie läksimegi . . . Kui tagasi tulin,
oli lõuna juba mööda ja naine istus oma uue
maali taga. Juba eemalt nägin, et eilne modell
oli istunud ta ees. Nägu ja juuksed olid veel
pooleli, aga silmad — need seletamatud puh-
tad palvesilmad — särasid juba täies ilus lõuen-
dil. Need olid väga hästi läinud korda.

Varsti dr. Hürgronje läks mööda, tegema
oma päälelõunast jalutuskäiku. Tema tee viis
nagu alati mööda meie uksest. Uut pilti nä-
hes ta jäi äkki seisma ja tegi taldrikusuuru-
sed silmad.

«Kust olete võtnud selle pildi?» küsis ta

ja häigas varukaga üle silmade nagu katsuks
pühkida ära säält varju.

«Maalinud, nagu näete.»

«Fantaasia? Võimata. Elu järele? Ka
võimata.»

«Miks siis võimata, härra doktor? Fan-
taasia muidugi ei või tabada üht olevat nägu,
säält teil on õigus. Aga kui nägu istub mu ees,
kas minusugune väike diletant ei suuda natuke
sarnasust tabada?»

«Tütarlaps on istunud teil ees? Taeva
pärast, — siis ma ei ole ometi aimanud õieti.
Ja õige oli mu aimus siiski.»

Dr. Hürgronje ärritus pani meid imestama
— nii suur oli see. Viimaks ta jäi natuke rahulise-
malt mu abikaasa ette seisma ja ütles paluvalt:

«Kõnelege mulle selle pildi sündimisluгу,
aga täielikult. Mind see huvitab.»

«Võtke esiti istet, härra doktor, siis kuu-
lete kõik, mis tean ise. Ka mind huvitab selle
lapse lugu, ja loodan, et teie meile võite sele-
tada mõnegi mõistatuse.»

Lähemal silmapilgul istusime kolmekesi
pildi ümber ja mu abikaasa jutustas:

«Teie sõnadest ja huvist, härra doktor, mil-
lest kogu olemisega olete annud tunnistust,
julgen järeldada, et teile pole tundmata see ime-
laps. Mina nägin teda eile esimest ja täna
teist, vahest ka viimast korda. Aga ma pole

näinud iialgi nii kaunist ja meeldivat jaava last. Kohe mul oli peetud nõu teda tuua majja ja maalida. Aga ta oli nii arg ja tagasihoidlik, et hulk aega kulus, enne kui kohmetus hakkas veidi sulama. Siis oli juba nõnda hilja, et enam ei võinud mõteldagi maalimisele. Küsisin, kas tal ei oleks aega tulla järgmisel päeval ja kui ta vastas, et tal olevat palju aega, kutsusin ta täna hommikuks siia tagasi. Lühikese vaikimise järele ta nikutas nõusolles päaga. Ka mu mees oli näinud teda eile õhtul tänaval, vististi pääle seda kui ta siit lahkus. Täna hommikul ootasime teda mõlemad. Ta ilmus alles siis, kui mu mees juba kodust ära oli läinud. Arglikult ta astus minu juurde ja laskus maa-kombe järele alandlikult põlvili. Jälle oli tarvis julgustamist enne kui ta rahulikult istus toolile. Kui küsisin, kas ta ei taha midagi süüa, vastas ta vaevalt kuuldavalt.

«Minu kõht ei ole tühi. Täna väga.»

Sellejuures ta rõhutas iseäranis «minu». Mulle näis see küll iseäralikuna, aga ma ei mõelnud selle üle järele, vaid lasksin üht-teist lastele suupärast tuua lauale ja julgustasin teda igapidi võtta kätte, mis aga maitseb. Sel ajal võtsin paar eilset lille veeklaasist, hingasin nende vägevast lõhna ja kinnitasin nad rinnale.

«Ärge tehke seda,» hüüdis ta äkki ja ta pehme lapsehääli värises.

Imestades vaatasin üles ja nägin, et ta oli näost üsna kahvatu. Kohkunult püsisid ta suured silmad minul ja ta kordas oma sõnu: «Ärge tehke seda! Neid õisi ei kõlba kanda rinnal.»

«Miks mitte?» küsisin suureneva imestusega.

«Nende lõhn toob haigust ja teeb...»

Ta vaikis äkki ja värises kogu kehast.

«Kas sa tunned siis neid õisi?»

«Jah,» vastas ta vaevalt kuuldavalt, kusjuures tal puna põskedele tõusis ja silmad maha löi.

Mulle välgatas äkisti mõte pähe, et siin vahest peitub eilse lillekimbu mõistatuse saladus. Ja teravasti teda silmas pidades, ütlesin:

«Need lilled tõid sina, mu lapsuke, eile õhtul siia lauale?»

Märgatav värin läbistas imelise lapse keha; aga ta ei vastanud midagi.

«Ütle aga julgesti,» julgustasin teda. «Lilleteoomine ei ole ju paha tegu.»

Ta vaikis veel ikka, kuigi ta vaikimine oli tunnistuseks, et need haruldased varingiõied tema läbi — vähemalt tema teades — olid sattunud majja. Ma ei mõistnud ometi arvata, mistarvis ta nad siia toonud, päälegi — kui ise pidas neid kardetavateks. Oli see mõneks kättemaksuks kellegi nägemata vaenlase poolt, nagu juhtuvat sarnast Indias tihti? Siis oli

tema, siisuguste kaunite kommetega kena laps, ise mingi alatu madala salaviha tööriist. Vististi ta teadis isegi ja tema ärritus polnud siis muud, kui ärkava südame tunnistuse noomiv hää, et tehtud paha viimsel silmapilgul veel pöörduda kõrvale.

Mulle kinnitas seda loogiline mõistus. Tundsin siisuguse mõtte juures lõikavat valu rinnas. Nii noor ja rikutud. Vaatlesin teda veel teravamini, tahtsin näha ta ilusatest silmadest südamesse — tunda ta musta hinge. Kuid ta kartlik, paluv, õrn ja puhas lapsepilk kõigutas mu valjut otsust nii tugevasti, et tundsin oma pahade mõtete üle sügavat häbi. Nii süütult ja palvepuhtalt ei võinud ükski silm vaadata kui hingel lasub kuritöö mõte. Mu terve mõistus vaigis. Minus tekkis vaid selgus, et seisan suure mõistatuse ees. Niisama sai mulle selgeks, et praegusel silmapilgul midagi ei võinud kätte saada. Jäin kannatlikult wait ja hakkasin joonistama...

Paar tundi möödus töö juures, enne kui mulle meelde tuli teha vaheaeg ja lasta modelli puhata. Kogu aeg ta oli istunud kannatlikult vagusi ja ainult vahetevahel vargsi vaadanud tänava poole. Nähtava kergendustundega ta tõusis istmelt ja vaatles lapselise uudishimuga enese pilti, mis oli veel kaunis alguses. Viimaks, päälle mitmekordse nõudmise, ta võttis

tükikese kooki. Isust, millega ta sõi, oli selgesti näha, et ta kõht ei olnud täis. Ihaldades ta silmad rändasid koogikuhjalt tänava poole ja neis läikis nagu niiskelt. Äkisti tuli mulle meelde, kuidas ta ennist rõhutades oli ütelnud: minu kõht ei ole tühi. Kas polnud selles iseäralikku tähendust? Vaatasin koos temaga tänavale ja silmasin üht väikest pääd põõsaste vahel luuramas. Kui pääke märkas, et nägin teda, kadus ta silmapilk puhmaste taha. Ka tütarlaps oli seda tähele pannud ja mu küsiva pilgu ees ta lõi silmad maha. Nüüd tärkas mulle meelde, et mu mees eile oli kõnelnud kahest lapsest. Kas polnud peidusolija väike poisike, kellega tütarlaps eile koos käinud ja kelle järele ta täna nii sagedasti vaatas? Kas ta ei tahtnud nende sõnadega — tema kõht ei ole tühi — ütelda, et selle redusoleja kõht küll tühi on?

Kust olid pärit need lapsed ja missugune saatusemäng oli heitnud nad nälgivatena maailma? Oma hinge sügavuses tundsin värinat.

«Kas see sääl on sinu vend?» küsisin hää õnne pääle.

Juba järgmisel silmapilgul kahetsesin seda küsimust, sest see kohutas teda nii, et ta pea-aegu kangeks jäi. Ta suured silmad olid veel suuremad ja vahtisid tardunult mulle otsa — nende endine sära oli kadunud. Mind kohutas

niisugune elutu tarretus. Mis valmistas talle nii määratud piina?

Siis tuli läige surnud silmadesse tagasi. Niiske vari vajus neist üle ja varsti suured pisarad veeresid ta kahvatanud põskedele. Ikka suuremaks ja hoogsamaks läks nende vool. Sügav kaastundmus tõi mulle emalikud troostisõnad huultele. Kuid need ei kustutanud ta pisaraid. Nagu nõrkedes ta vajus mu ette põlvili maha, surus kahvatud huuled mu põlvedele ja hüüdis vaevalt arusaadava häälega:

«Ärge andke teda üles! Näidake halastust! Ta on tagaaetav põgeneja!»

Kaugemale ta ei saanud, nuutsumine lämmatas ta hääle. Kõik trööstimiskatsed jäid asjatuks . . . Neist vähestest sõnadest hakkasin aimama nende sügavat tähendust. Ruttu hüppasin põõsaste juurde, millede tagant lapse pää paistis. Sääli lõmmitas tõepoolest jaava poisike. Ta nõrgad liikmed lõdisesid nagu oleks tal külm ja vaatas mulle niisuguse pilguga otsa nagu kinnipüütud metslind, kelle tiivad seotud. Samad suured ja paluvad silmad kui tütarlapsel, aga muud sarnasust ei paistnud ta kõhetust, haiglasest näost. Ettevaatlikult võtsin kinni ta väikesest kõhnast käest ja tõin ta tütarlapse juurde samale verandale, kus istume praegu. Ta käeke värises nagu püütud linnukese rind.

«Ära karda, lapseke,» julgustasin teda. «Mina ei anna sind kellegile üles.»

Ka tütarlaps rahunes, kui kuulis mu kinnist, pühkis pisarad ja vaatas mulle liigutava länuga silmi.

«Kas su kõht on tühi?», küsisin; ulatades poisikesele koogitaldriku.

«Eile alles sõin,» ütles ta lihtsalt, kuna ta silmad lendasid minult suure isuga kookidele. Tüdruku silmad särasid jälle endiselt ja nende vaade viibis seletamatu õrnusega poisikese kõhnal näol.

Nälg! kisendas mu sees ja mulle vajus nagu vari silmade ette. Need õnnetud olid kannatanud nälga ja kes teab missugust valu ja viletsust! Ruttu lasksin tuua hotelli köögist midagi, mis juhtus saada olema. Ja aralt, näljase isuga sõid nüüd mõlemad. Et anda neile rohkem julgust, jätsin nad natukeseks ajaks üksik. Ühe puuviljakauplejalt, kes parajasti oli tänaval, ostsin kümmekond ilusat magusat apelsini ja saavo-manillat. Kui nad viimaks kumbki enesele ka ühe mango olid koorinud, hakkasin jälle maalima. Kannatlikult poisike ootas kuni tööga olin nii kaugel, et tütarlapse tänaseks võisin vabastada. Nüüd toppisin nende taskud kooke ja puuvilja täis ja kutsusin nad homseks jälle tagasi.

Kurvast tütarlaps seisatas minu ees, nagu

tahaks ta midagi ütelda, milleks ei leidnud sõnu. Sääli juures kõik neli pisaratest hiilgavat silma vaatas mulle otsa ja viimaks tütarlaps nutust segase häälega surus välja:

«Homme ei ole meid vahest enam siin. Meie peame jälle ära . . .»

«Kas te siis ei elagi siin?»

«Ei. Meil pole siin ainustki tuttavat, kuhu jääda. Ja kardetav on siin ka . . .»

Nüüd katsusin teada saada, kes nad on ja milleks nad toonud meile lilli, mida isegi peavad kardetavateks.

Esiotsa mõlemad vaikisid ja vaatasid kui nõu otsides teineteisele otsa. Siis äkitselt tütarlaps surus oma palavad huuled mu värviga määrdunud käele ja jutustas, kui olin ma pannud ta jälle ilusti istuma, kogu oma väikese eluloo. Ma ei häbene tunnustada, et me kõik kolmekesi selle juures nutsime. Missugune kole saatuselöökk on hävitusega üle käinud perekonna õnnest ja õrnadest lastesüdametest! Murtud võsud vanemate rusudel! Kaduvus, aga südantlõhestav, vägivaldne . . .

«Mu aimamine oli õige,» kõneles dr. Hürgronje nagu iseendale.

«Seda usun ma, härra doktor, et teie aimdus ei peta. Teie tunnete neid lapsi. Nad on õde-venda, Samira ja Kromo, õnnetu Raden Pangeran Ario tütar ja poeg. Seda teie aima-

site. Ka lilletoojad on nemad. Aga kuulake kõik kordamööda. Tahan nii palju kui võimalik Samira jutustuse järele käia . . . Kromo põgenes Tjilatjabit merd mööda ühel ujuval banaani tüvel. Nii ta ei sattunud vahisõdurite kätte. Kolm päeva ja ööd ta rändas söömata ja sogast jõe vett juues läbi padrikute, üle mägede vedono¹⁾ Sastro oli Hardjo juurde, kus ta teadis elavat õde sest saadik, kui ta ema ja vennaga oli läinud isa juurde vanglasse. Nälgasena ja surmaniväsinuna ta jõudis ühel pimedal ööl vedono majja. Aga vedonole kui politseiametnikule oli kinnivõtmise käsk juba tulnud, sest Kromo põgenemisest oli igale poole teatatud ja arvati, tema õnnetuseks õieti, et ta otsib kõigepäält oma ainsa õekese juures varju. Samira ootas teda sellepärast nagu tulistel sütel, sest ta süda ütles, et venna esimene käik on tema juurde. Ööd ja päevad ta valvas, et armastatud vennakest päästa politsei kätte, kes oli väljas luuramisel. Õnneks ta jõudis peita venna, enne kui märgati ta tulekut. Ta kandis süles Kromo pimedaid metsateid pidi politseivahtide seljatagant mööda ühte üksikusse metsahurtsikusse varjule, kus ta muretses temale süüa ja pani ta pehmele lehtedest asemele puhkama. Alles järgmisel hommikul, kui vennake

¹⁾ maakonna politseiülem.

oli vähe surmaväsimusest toibunud, kuulis õde, mis oli juhtunud Tjilatjabis vahepeäl. Isa, ema ja venda Sastrot ei olnud enam. Merelained uhtusid ja liivatuisud veeresid vaheldamisi üle nende haudade. Ta rind ähvardus lõhkeda valust. Nüüd aga polnud tal mahti kaotatud kallite omaksete pärast langeda nõrgestava leina sülle. Kogu ta mahajäetud armastus koondus ainsa elu ümber. Ta ainus kõik, ta ainus abi ja armastust tarvitav vend oli jäänud talle veel. Ta otsustas lasta ennem end tükkideks kiskuda kui oma ainust vara kaotada. Rahustav julgus pöördus tagasi ta rinda ja kihutas teda tegevusele, hädaohust pääsmisele, oma eluga tema elu kaitsmisele. Usklikus lapsemeeles ta hüüdis vägevast Allahist, tõotades täita valjuid käskke, kui ta püha õigust ei lase vajuda õeluse ja ülekohtu lainetuses. «Õigust, õigust, mitte armu ei kisendanud ma,» kordas ta oma palve sisu. See ei olnud enam kartliku lapse arglik palve, see oli nõudmine, peaaegu ähvardamine. Ta silmist välkus midagi, mis oli enam sarnane meeletehete hullusele, kui lapseliku usujulgusele. Aga kohutav loit kadus säält sama ruttu, kui oli tulnud . . . Ikka selgemini ta tundis, et tema saatust vennaga oli üks. Mis juhtus vennale, seda ka temale. Mis vennale hääd või paha oli tehtud, sama oli tehtud ka temale. Venna vaenlased olid tema vaenlased, venna

sõbrad — tema sõbrad. Praeguses seisukorras ei võinud vennal olla kuskil kodu, sest püüdjad valvasid teda igal pool. Ka temagi senine kodu oli kadunud ja ta rändas põgenejaga kui põgeneja tundmatu maailma, kodumaatusse. Üksipuha kuhu, ainult praegusest kodust kaugemale, nii kaugemale, kus keegi hing neid ei tunne ega küsi nende nime ega sugu. Kus veel tüki kaevast pääkohal sinab, säält vägeva Allahi silmad näevad õigeid ja ülekohtuseid ja võivad mahajäetud lapsi aidata või lasta hukka minna, kuidas ta arvab hääks oma tarkuses. Kelle päike maapinna üle külvab lilledega, kelle väljud purustavad hiiglapuud, kelle õhk paneb maapinna kõikuma ja kisub lõhki kaljumäed — see võib ka õigust võidule aidata. Nii ta mõtles.

Kindlas usus ta rändas nõrka haiglast venda toetades ja trööstides mööda metsi, kuhu vaid kiskjad metsloomad teid tallanud. Puhkamiskordadel jutustas vennake talle ka teie Tjilatjabis käimisest minu mehega. Säält tärkas laste pääs mõte, anda mingit nähtavat tunnistust oma palavale tänule. Kromo oli saanud teada, et «onu Snouck'ronje elab Garutis. Teade määras nende sihitutele teedele sihi. Kõigist vaevadest hoolimata nad rändasid nüüd endisele õnnelikule kodumaale ja tõid muinasjutulise sultani haua kasvava ime-varingipuust õisi, milledest nad teadsid niipalju, et neid

mujalt ei ole leida ja selletõttu kõrgelt hinnatakse. Nüüd on need õied siin. Nagu nad ise haruldased, nii nende siiasaamise lugu on ülimelik. Alles eila õhtul nad leidsid, keda otsisid. Saatus oli tahtnud, et ma neile selle juures võisin teadmata appi tulla. Kui ma tütarlast poleks võtnud enesega, vahest oleksite teie, härra doktor, jäänud ülesleidmata. Meie laste käest ta kuulis teie nime ja elukohta. Ja kui ma teda poleks tänaseks siia kutsunud, meie ei oleks vahest iialgi saanud teada, kes on toonud need lilled. Vabandage, teie muidugi aimasite, meie mitte. Kui nad öösi kahekesi kordaläinud tänuavalduse üle rõõmustasid, kukkus äkki piisk kibedust nende rõõmukarikasse. Neile tuli meelde legend, et varingiõied kõigile, kes pole sultani soost, toovad õnnetust. Kui see oli õige, siis võis nende tänu saada kuritööks. Nad pidid meid hoiatama, ja see hoiatus, mida esiotsa mõistsin valesti, tõi nad kindlamini tagasi kui mu kutse.

«Täna teid seletuste eest Samira ja Kromo kohta», kõneles dr. Hürgronje. «Kõik on sõnasõnalt õige. Tunnen neid mõlemaid. Need lapsed on kangelased. Önn, et olen veel siin ja võin neile appi astuda. Ütelge vaid veel, kust võin nad leida? Silmapilk lähen neid vaatama.»

«Kardan, et neid vahest enam ei ole Garutis.»

«Mis? Juba ära läinud? Ja teie lasksite seda sündida?»

«Et nad ära on läinud, pole ma ütelnud. Ma ei või teada, aga kardan. Kuid mis sellesse puutub, nagu oleks minu käes seisnud nende ärareisimine või siiajäämine, siis kuulake edasi enne kui otsustate.»

«Ja, ja, vabandage!»

«Kutsusin nad homseks tagasi juba pildi pärast, mis pole kaugeltki valmis. Kuid selle juures Samira palus mind nii liigutavalt, et pidin ta kohusest vabastama. Vend olevat näinud Tjilatjabi kindluse komandanti siin, kes võivat teda ära tunda ja kinnivõtta. See oleks neile mõlematele hukatuseks. Kui ma seletasin vastu, et kapten van Gelderen-Stort enam ei ole vanglaülem ja seega ei tarvitse mingit politsei kohustust enesele võtta ja ka teie, härra doktor ja meie mõlemad teeme kõik, mis meie võimuses, et nende õigusi sääduse teel kaitsta, siis raputas ta ainult kangekaelselt pääd ja vastas meeleheitliku kibedusega: «Säädus on murdmata ja südametu. Kui teie vastu hakate — meie eest seistes — siis näete asjata vaeva. Ei, meie pärast ei pea ükski hää inime vaeva nägema. Meie saatuse tee on märgitud tähtede tulekirja — ja need leegisilmad on langenud valguteedel...»

Kui alandlik ja järeleandja ta muidu oli,

ses asjas ta jäi vankumatuks. Viimati nähes et kõik mu julgustamine ja lootuste äratamine jäi asjata sõnade kulutamiseks, kippus tusk mu rinnas maad võtma. Sügav kaastundmus jäi siiski võitjaks, sest kuidas võime niisugusest rinnast nõuda usku ja lootust, kust nad kirjeldamata eluõnne purustamisega on hävitatud! Kahmasin mõne hõberaha kätte ja tahtsin talle suruda pihku, aga kohkudes ta tõmbas oma väikese käe tagasi. «Millega tahate te kahekesi elada?» küsisin imestades. Vastuse asemel ta haaras mu käe ja suudles kaua, sõnalausemata. Siis ta tõmbas vennakesegi minu juurde, kes sama tegi, ja astus paar sammu tagasi, nagu kardaks, et uuesti raha pakkuma hakkan, ning ütles pisarsilmil: «Kromo ja Samfira mõtleavad surmani teie pääle. Allah, Sa kuuled! Tervitage onu Snoucki ja seda härrat, kes temaga koos Kromo vastu näitas üles nii palju heldust. Meie palved on Allahi poole teie kolme eest!»

Siis nad läksid... Kahvatud paled pisaratest märjad, valu nägudel, valu südames... Nõnda lahkuvad need, kel ei ole mingit lootust, kes formavad meeltheites suure maailma elu võitlusse, et vajuda säääl alla... Niisuguseid tundmusi äratas nende äraminek minus. — Nüüd jätan teie otsustada: on nad veel siin või ei? Kas seisis minu võimuses pidada neid siin kinni?!

Samal õhtul istusime Gelderni abielupaari juures nõu pidamas, mis võtta ette õnnetute vaeslaste hääks. Esialgu ei tahtnud endine kindluse komandant kogu loost midagi teada, sest valitsuse poolt oli ette kirjutatud kõva järelleuurimine, kusjuures ka mitte kibe laitus «hoolsa kohusetäitmise puuduse» pärast vangla valitsusele ei puudunud. Laitus puudutas muidugi van Gelderni isikut ja tegi ta meele kibedaks. Kuid meie kõikide — ka ta oma abikaasa — päälekäimistele ei suutnud ta kaua vastu panna, vaid lubas omad käed tagaotsitava põgeneja kinnipüüdmisest eemale hoida. Muud ei võinud temalt kui ametnikult nõudagi. Seda agaramalt aitas ta abikaasa aru pidada, kuidas aidata vaeseid lapsi nõu ja jõuga. Dr. Hürgronje võttis enda pääle Kromot tagakiusamiste eest päästa; naised tegid otsuseks toime panna väikese piduõhtu, mille sissetulek läheks põgenejate hääks. Nii jäi igäüks rahule oma osaga ja asus juba samal õhtul tööle. Hürgronje kirjutas kindralkubernerile pika seletuse ja palvekirja, noorele põgenejale, kes esiteks üsna süütuna vangis istus ja teiseks veel liig noor oli lubamatu äraminemise tagajärgi mõistma, — anda armulikult vabadust. Naised panid oma tuttavate keskel piduõhtu mõtte liikuma. Pool tundi hiljem teadis kogu Garut eelolevast peost «häätegevaks otstarbeks». Kõik

töötas soovide kordaminekut. Muudkui laste pärast oldi kahevahel: kas nad ongi veel siin.

Järgmisel päeval otsisime neid asjata. Sama tagajärjetuks jäi kõik vaev, mida dr. Hürgronje otsimisel oli näinud.

Päev möödus päeva järele — kadunud jäid kadunuteks. Kõik järelkuulamised ja otsimised olid asjata. Keegi ei teadnud neist kõige vähematki.

«Vaadake, ütlesin teile kord,» kõneles dr. Hürgronje ühel päeval tusases tujus, «et mõne asja üle ainult parajal ajal võib kõnelda. Ei ole ka õige. Mõne jaoks ei tulegi parajat aega. Nagu siin. Ma kartsin teisiti. Nii on ka nende vaeste laste saatus naelutatud. Mis valitsus mu nõudmisele vastab, võin ette arvata. Lühidalt Raden Ario suguvõsa ei ole enam. Kui selle eluka, mida valitsuse võimuks nimetatakse, püüdekäed oma ohvri kord tabavad, siis tuleb teine iseenesest. Teie teate, meripoliit ei vali oma toitu, vaid võtab vastu mis haarmed sisikonda kannavad — maapoliit — see hiiglane — toitub vürsti lastega. Kui need pääsevad ta püüdekäte vahelt, siis peavad need võitlema, nagu kodutud noored hirved jahipiirkonnas end peites puuduses ja näljas, kuni langevad. Mõlemal korral, nagu «tark ja helde» valitsus soovib. Tunnete ohvrite arvu, mida poliitübi igavene nälg on nõudnud? Teil on

õigus: murtud võsud varemete rusudel. Vande mürgine õhk lämmatab kõik . . .»

Aga vanne vannub vannet . . .

Ja dr. Hürgronje oli jälle endine sõnakehv ja seltskonda põlgav üksiklane.

Lõbuhimulised puhkevõõrad tegid vaimustatud nõusolemisega peo korraldamise väga kergeks ja ettevalmistused edenesid jõudsasti, kuigi peoalgatajate meeleolu oli natuke rõhutatud laste jäljetu kadumise pärast. Kui nad enam ei tulegi nähtavale — milleks siis koguda raha? Aga lootus loodab, kuigi kartus kardab.

Ja nad ei ole täninigi nähtavale ilmunud ega tule ilalgi . . .

Murtud võsud Raden Ario suguvõsa varemetsel on närtsinud, kuivanud, kadunud . . . Tundmata õitsesid, tundmata närtsisid . . .

Ja varemetsede rusudel lokkab umbrohi ja roomavad kihvtised elukad . . .

Dr. Snouck Hürgronje sai valitsuselt määratu suure ja paksu kirja. See ei toonud Kromole loodetavat vabadust, vaid kutse Hürgronjele nii ruttu kui võimalik Indiast lahkudes tulla Hollandisse Leydeni ülikooli indioloogia professoriks. Tema nõudmisest ei seisnud sõnagi kirjas. Kui ta hiljem suusõnal seletust nõudis, vastati talle, et tema kui õpetlase ülesanded ja tööpõld seisvat mujal kui politsei teenistuses, milleks valitsusel olevat kohasemad ametnikud.

Seega oli juhitud vaeste laste eestkostja
oma kutse juurde.

Ja valitsus võttis hoolekandmise enese
pääle . . . Teie teate, mis see tähendab?

Sisukord.

I.	Dr. Snouck Hürgronje	Lhk.	5
II.	Tjilatjap	"	23
III.	Djojo Negoro kõne	"	35
IV.	Vanglas	"	60
V.	Õhtusöögil	"	78
VI.	Ühe pagana jutlus	"	95
VII.	Tjilatjabist lahkumisel	"	111
VIII.	Haruldased õied	"	120